

ROMEINSE LIMESPAD (LAW16)

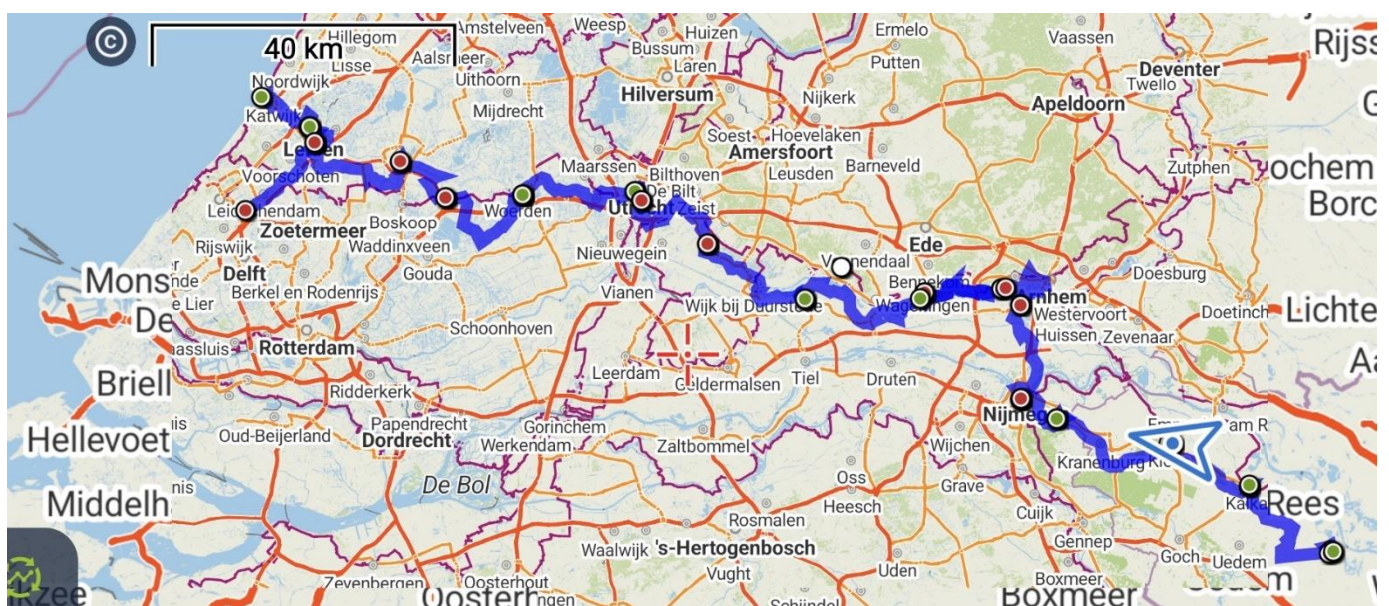

INHOUD

Voraf.....	3
Zuid Holland	4
Katwijk aan Zee – Leiden Lammenschans, 21 november 2023	4
Rondje Leiden, 29 maart 2024.....	10
Leiden Lammenschans - Voorburg, 22 november 2023.....	15
Leiden Lammenschans –(Polder Westgeer)– Alphen a/d Rijn, 9 december	20
Alphen aan de Rijn – Zwammerdam – Bodegraven, 3 april 2024	26
Intermezzo: Woerden, time for something completely different!	29
Bodegraven - Driebruggen – Woerden 18 april.....	32
Utrecht	36
Woerden – Utrecht Leidse Rijn, 25 januari 2024.....	36
Traiectum, Utrajectum, UutTrecht – 8 maart.....	43
Utrecht Vaartsche Rijn – Werkhoven, 1 februari	45
Limesen.....	45
Limeses	48
Gelderland.....	50

Werkhoven - Rijswijk (Maurik – Werkhoven), 13 februari	50
Utrecht	55
Rijswijk - Lienden (Maurik – Wageningen), 4 maart	55
Gelderland	61
Wageningen – Heveadorp, 7 maart	61
Heveadorp, Westerbouwing - Arnhem, Meinerswijk, 13 maart	66
Arnhem, Meinerswijk - Bemmel, de Pas – Nijmegen, 21 maart	73
Nijmegen – Berg en Dal, 16 mei	78
Duitsland	87
Berg en Dal – Kleve	87
Kleve – Kalkar, 08 juli	90
Kalkar – Xanten, 09 juli	94
Xanten, 10 juli	97
Bijlagen	102
Route en afstanden	102
Links	103
Alle LAW's en SP's	103
Folder van Castellum Fectio	104
Folder Kasteel Doorwerth	107

DE GELOPEN ROUTE:

LAW

Meer weten over LAW?

Kijk in de bijlage bij de links, of lees eerdere verhalen. In de bijlage is ook de “Geschiedenis van mijn lange afstandwandelen” opgenomen, zodat je kan zien in welke eerdere verhalen een uitgebreide toelichting staat.

Wel een shortlist van dingen die in ieder geval nodig zijn om dit pad te lopen:

- ☞ Goede wandelschoenen,
- ☞ Het vermogen om kaart te lezen,
- ☞ Het vermogen om verkeersborden te negeren. Vooral “voetgangers verboden” en “voetgangers oversteken”, ook “werk in uitvoering” moet met balen zout genomen kunnen worden,
- ☞ Het vermogen afzettingen tot minimaal een meter hoogte te nemen,
- ☞ Berusting als de borden toch kloppen,
- ☞ Berusting als je met openbaar vervoer reist,
- ☞ Het gezegde “er is geen slecht weer, alleen slechte kleding” te begrijpen en kunnen toepassen,
- ☞ Water.

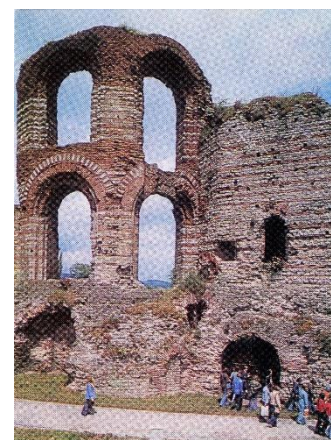
ROMEINEN

Deze Romeinse limes gaat langs de noordgrens van het oude Romeinse rijk. Voorkennis helpt. Als ik die van ons op een rijtje zet dan is die niet geweldig. Maar toch:

- ☞ Alle 40 Asterix albums, dus we kennen Gaius Julius Caesar en de kreet “de GAL, de GAL, de GAL....,”
- ☞ We hebben de serie I, Claudius meerdere malen gezien,
- ☞ We zijn in het Colosseum, op de Palatijn, het Forum en langs de Tiber geweest,
- ☞ Trier kennen we op ons duimpje,
- ☞ We weten dat Maastricht en Utrecht oude Romeinse steden en zijn en
- ☞ We hebben langs Hadrians Wall gelopen.

Met goed opletten moet er toch nog wat kennisverrijking op kunnen treden!

Verder is deze 5e of 7e LAW vooral gekozen omdat je gemiddeld in één dag uit en thuis kan zijn en omdat ik tijdens eerdere wandelingen het pad al zo vaak ben tegengekomen, dat ik nu wel eens willen weten hoe het helemaal zit.

▲ Die Kaiserthermen

DISCLAIMER

Dit verhaal is volledig uit de duim gezogen. Wie er enthousiast van wordt wensen we plezier, maar mocht het toch in een kater eindigen, nogmaals: iedere overeenkomst met de bestaande werkelijkheid is toeval. Zelfs de eerste foto is niet van de limes, maar uit Parc Asterix bij Parijs.

ZUID HOLLAND

KATWIJK AAN ZEE – LEIDEN LAMMENSCHANS, 21 NOVEMBER 2023

Trein en bus brengen me naar een halte langs de kust waar ik tijdens het lopen van het Kustpad al eerder in- en uitgestapt ben.

Dezelfde vrouw ligt er in de ochtendschemering nog steeds in haar ligstoel.

De voor de hand liggende vraag is dan waarom een tocht langs de Romeinse noordgrens hier begint. Dat kan alleen worden gevonden in de boeken.

Katwijk/Noordwijk was tussen -50 en 450 de plaats van Lugdunum Batavorum of de Brittenburg. Het was geen echt kasteel, maar een bevoorradingsplaats voor de legers die richting Brittannië trokken. Tussen de 15^e en 17^e eeuw zijn er nog stukken boven het duin uitgekomen, maar uiteindelijk is alles in zee verdwenen.

Als herinnering is er wel een beeldengroep(je) geplaatst. Vandaag mis ik die, omdat de routeaanduiding

die ik vind me direct langs de kerk en een oud hofje het dorp in leidt. Maar omdat dit de derde keer in korte tijd is dat ik hier loop zit de foto gelukkig wel in het archief en kunnen we zeggen dat we bij het meest noordwestelijke punt van het oude rijk zijn geweest.

De recentie van de etappe van vandaag is weinig lovend: asfalt, steen en meer asfalt. Gelukkig bieden eerste kilometers in ieder geval een stuk duinlandschap.

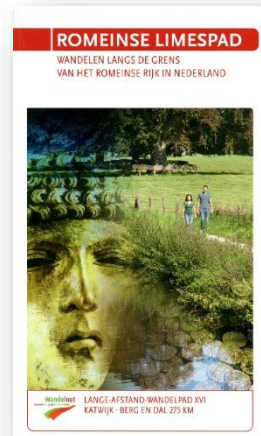

Na een tijdje staat er zelfs een bord dat duidelijk maakt dat we langs een serieus LAW pad zitten. Net als zoveel andere routeaanduidingen heeft het duidelijk te lijden gehad onder vandalisme, maar alleen al het idee dat we op de goede weg zijn maakt vrolijk.

INTERMEZZO: DE ECHTE START, 20 MAART '24

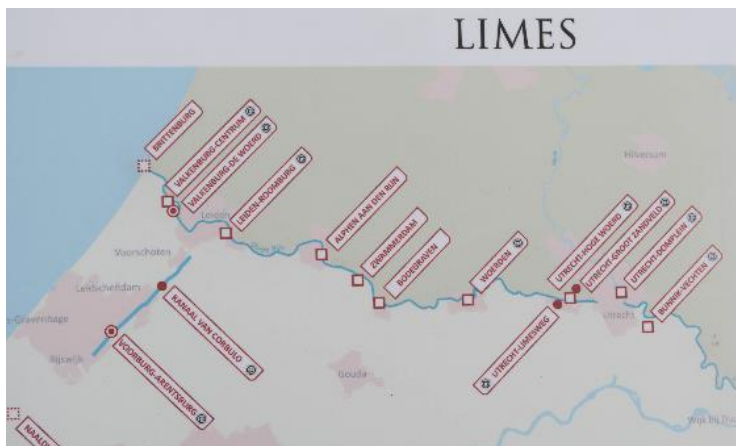
Doordat ik door Kim ben gevraagd om een fotoshoot te maken voor een lotgenotenblad kom ik, nog voor het hele pad is gelopen, weer bij het startpunt. En inmiddels zijn we in het bezit van de officiële gids. Het is een mooie gelegenheid een keer

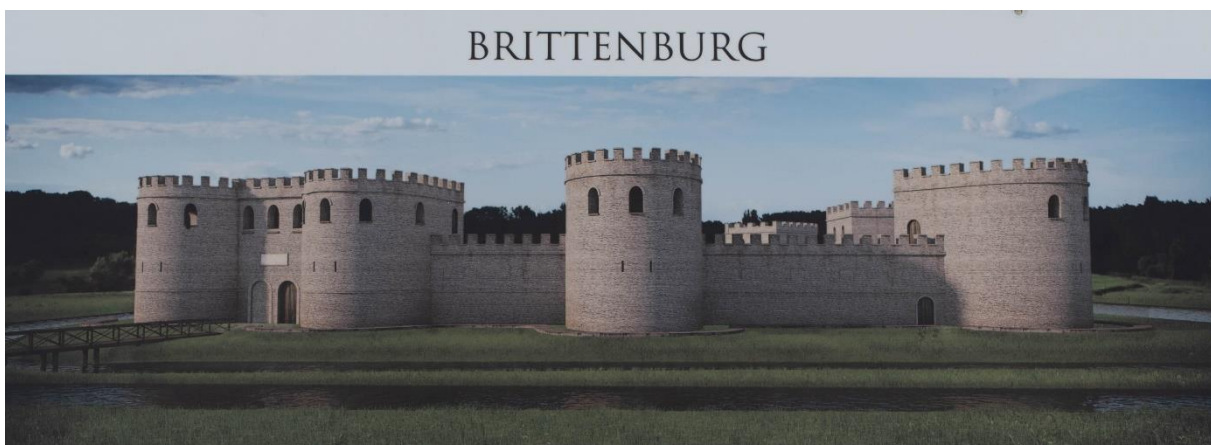
serieus te kijken bij het officiële startpunt van de route. Het Pieterpad heeft een heel dorp aan de start gewijd, maar meestal is er geen enkele indicatie dat je ergens bij een start of finish bent.

Hier is dat duidelijk anders. Er staat zelfs een bord dat de laatste grenspaal voor de oversteek naar Engeland voorstelt. Op een informatiebord ernaast staan foto's van een grenswacht die de limes bewaakt en, veel serieuzer, een reconstructie van het fort dat hier gelegen heeft.

Verder is er een kaart van de Limes. Het was handig geweest als ik die eerder had gezien 😊

In ieder geval is de blik op de startplek te leuk om niet een extra pagina aan het verhaal toe te voegen. Op basis van alles wat er verder onderweg te zien is kan je vraagtekens zetten bij de reconstructie van Brittenburg. Het moet een enorme troepenverplaatsing zijn geweest, maar of daar zo'n massief fort voor nodig was?

EN DOOR... (22-11-23)

dezelfde bouwstijl als ons huis, maar Rijnsburg zelf kent ook een aardig ouder centrum.

Vanaf nu blijft het stedelijk gebied tot ik in de trein naar huis stap.

De overgang tussen Rijnsburg en Valkenburg is allesbehalve onopvallend te noemen. De plaats ligt aan de andere kant van het water.

Langs de oever staat een lullig paaltje met een minstens zo lullig bordje en een drukbel die dit alles in stijl afmaakt. Terwijl ik de kaart al bestudeer voor een alternatief druk ik toch een keer op de knop. Het enige effect lijkt me een man met een camera die me vertelt dat ik in een practical joke programma zit.

Mijn verbazing is dan ook niet te omschrijven als er aan de overkant een man uit een huis komt, gehuld in dikke jassen en een te klein veiligheidshesje. Hij stapt op een drijvend stuk blik, waarbij hij ook nog een fietser scoort. Langs een kabel wordt het dobberding naar mijn kant getrokken, waar ik voor het recent verhoogde tarief van €0,70 mee kan naar Valkenburg.

Mocht iemand me gisteren hebben gevraagd naar Valkenburg, dan zou ik zonder een seconde na te denken hebben verwezen naar Limbo-land. Dat blijkt ten onrechte. Aan het begin van de 14^e eeuw had het plaatsje al allerlei administratieve rechten, waarbij het uiteindelijk een heerlijkheid werd. In 1940 werd Valkenburg aan gort geschoten. En dan hebben we het over serieuze gort: nog maar 10% was onbeschadigd. Dit heeft de mogelijkheid geboden tot uitgebreid archeologisch onderzoek. Daarbij bleek dat hier in het verleden castellum [Praetorium Agrippinae](#) geeft gelegen, een fort tussen Brittenburg en [Matilo](#).

Na “aan Zee” en de duinstrook volgt er meer Katwijk. Nu: “Aan de Rijn”, waar je via een jaagpad een stuk langs dit deel van de Rijndelta loopt. “Aan de Rijn” gaat ongemerkt over in Rijnsburg.

Er zijn wijken uit het eind van de vorige eeuw, met

De Romeinse resten zijn te zien in het marktplein, waar de omtrek van het oude fort met tegeltjes is aangegeven, de kerk¹, waar drie etages zijn ingericht met archeologische vondsten, en tot slot een oude pilaar uit het jaar 125 op het plein.

Het Romeinse verleden wordt in ieder geval met borden goed uitgelegd. Een ervan is een bord met de volledige oorspronkelijke Romeinse grens in ons land.

Verder schijnt het dorp eens per jaar een paardenmarkt te hebben. Dat heeft in ieder geval een heel aardig beeld van paardenkopers opgeleverd.

Daarna slingert de route via Katwijk naar Oegstgeest en vervolgens naar Leiden.

Het hele gebied bestaat voornamelijk uit moderne nieuwbouw, die best boeiend is om te lopen. Je krijgt een leuk overzicht over de huidige woningbouw architectuur. In Oegstgeest ga je door een aangelegd park met veel eilandjes en mogelijkheden voor de jeugd om zich uit te leven.

Bij het park erna gaat het mis en wordt het tijd om te oefenen in een van de basisvaardigheden van de LAW: "berusting als de borden toch kloppen". Een hek van 2,5 meter hoog maakt dat je zelf een route mag zoeken.

¹ Het torenmuseum is overwegend gesloten

Al snel loop je daarbij langs het museum Corpus over het menselijk lichaam. De verleiding is groot om naar binnen te gaan, maar met de gedachte dat een dubbele etappe vandaag ook een optie is onderdruk ik die.

Vanuit Oegstgeest loop je Leiden binnen, te beginnen met het Bio Science park. Tussen universiteiten is altijd een vorm van concurrentie. Er worden zelfs lijstjes aangelegd. Zo is "mijn" Utrecht wereldwijd nr. 52, terwijl de oudste universiteit van het land niet verder komt dan de 71ste plaats.

Als je kijkt naar de lelijkheid van dit Leidsche gebouw en dat vergelijkt met de gebouwen op de Uithof dan lijkt een gedeelde plaats een meer reeel beeld.

In de verte zie je het gebouw van Naturalis, en dat is dan wel weer prachtig.

Vanaf dit punt gaat de route een stadspark in, het Bos van Bosman. In de middeleeuwen stond hier Kasteel Paddepoel, tegenwoordig is het alleen stadspark. Leuk om door te lopen zo met de mooie herfstkleuren.

Na een korte slinger, waarbij opvalt dat er best veel molens langs de route staan, loop je het terrein van kasteel Oud-Poelgeest op. Oorspronkelijk, net als Paddepoel, uit de 14^e eeuw, en in die eeuw net zo platgeslagen/-gebrand als de laatste. Oud-Poelgeest is in de 17^e eeuw weer opgebouwd volgens "de nieuwste inzichten". Een van de bewoners was de bioloog Boerhaave, die zeker heeft bijgedragen aan de fraaie tuinaanleg. Nu is

het hotel, restaurant etc.

Daarna is het serieus Leiden in. Onder het Universitaire Poortgebouw door, dat best lelijk is als je het vergelijkt met het Utrechtse Domplein 😊

Langs het UMC (weer gelijkspel met Utrecht) kom je bij het station. Goed voor koffie en een broodje, maar daarna door met etappe twee naar Leiden Lammenschans.

De conclusie is al snel duidelijk: Leiden is te leuk om niet een aparte wandeling te maken. Samen met Nelleke naar het Oudheidkundig museum en de Hortus tijdens een stadswandeling. Zeker voor deze wandeling is het Oudheidkundig museum een must.

Er zijn nog wel een paar hoogtepunten naast de grachten met (woon)boten, bruggen, oude gebouwen een poortjes.

Eén er van is de plek waar het geboortehuis van Rembrandt van Rijn heeft gestaan.

Ook leuk is de Burcht. Dit verdedigingswerk is ouder dan de stad zelf. Rond de 4e eeuw is er een heuvel opgeworpen met een verdedigingsfunctie. Het

huidige gebouw is uit 1150, en verloor haar militaire functie toen de betere kanonnen op de markt kwamen. Gelukkig bedacht men al in de 17^e eeuw dat je er ook een aardig stadspark van kon maken, en dat is het nog steeds.

Na ook nog gezwaaid te hebben naar de Hortus kom je in de wijk Roomburg.

In het water langs de route maak ik de foto die ik als titel "recreatieleed" mee zou willen geven.

In Roomburg ligt het Matilo park, waar je helemaal los kunt gaan op de Romeinse geschiedenis. Waarschijnlijk gesticht rond 47 langs de oude Rijn, wat toen de hoofdloop van de rivier was. Rond 120 is het steviger herbouwd, nadat Batavieren er vrij korte metten mee hadden gemaakt. Naast deze stevigere versie werd er een kanaal gegraven en een weg aangelegd naar [Forum Hadriani](#).

Die stad is vernoemd naar keizer Hadrianus die rond 121 langs kwam, om over te steken naar Brittannië. En ja, het was de keizer die daar een muur liet bouwen om de Schotten buiten de deur te houden.

Echte archeologen willen de historische vindplaatsen niet vervuilen, dus de aanpak is voorzichtig graven, alles vastleggen en dan zand er over. In dit park is er voor gekozen om op dat zand vervolgens de buitenkant van het oude fort aan te leggen en heel

veel informatieborden te plaatsen met geschiedkundige gegevens over Romeinen en Batavieren die elkaar het leven zuur maakten.

Er is ook veel aandacht voor het leven in die tijd met thema's als landbouw, visserij en veeteelt. Er is zelfs een reeks winterharde cipressen geplaatst om het zo echt mogelijk te laten lijken.

Zelfs het spelmateriaal voor kinderen is aangelegd met een leuk Romeins thema.

Kortom, op deze plek krijg je serieus het gevoel dat je aan het limes bent.

Daarna moedigt de route je aan om tot voorbij de Lammebrug, en daarmee voorbij het station Lammenschans te lopen.

Zo'n stukje op en neer zie ik niet meer zitten. Dus ga ik de brug over naar station Leiden Lammenschans, waar ik de trein net weet te missen 😞.

Maar ik kan nu echt zeggen dat ik aan een nieuw LAW ben begonnen, en de eerste twee etappes waren leuk om te doen, al

merk ik wel dat de hele dag op een keiharde ondergrond lopen niet heel bevordelijk voor je lijf is.

RONDJE LEIDEN, 29 MAART 2024

Als gezegd, voor wandelaars die lagere etappes lopen blijft er weinig tijd over om musea etc. onderweg te bezoeken. Dit heeft bij eerdere paden al geleid tot extra ommetjes. Zo ook vandaag, Nelleke en ik trekken Leiden in aan de hand van een stadswandeling. Op papier een van 8 km. We snijden

echter een stuk af, waardoor ik 9 km klok (via de Locus app.), en Nelleke 11,2 km (via Garmin).

We starten vanaf het centraal station en kunnen onmiddellijk zien dat het een oude vestingstad is met ravelijnen in een stervormige structuur. Meer hierover in het verhaal over het waterliniepad. Dit is een verhaal over de Romeinen, althans, grotendeels.

Het begint met een mooie wandeling door de oude binnenstad langs grachten en over bruggen. Net als het centrum van Utrecht zie je overal dat dit een studentenstad is, met veel oude gebouwen en jonge mensen die veelal geen idee hebben hoe Nederlands klinkt, maar enthousiast door de stad trekken.

Bij die universiteit horen ook musea, zoals het Japans museum en museum Boerhaave, en een van onze doelen van vandaag: het oudheidkundigmuseum.

Na het trekken van onze museumjaarkaart kunnen we los op de indrukwekkende verzameling historisch materiaal. Het is allesbehalve ons eerst bezoek hier, dus we weten dat het geen enkele zin heeft om te proberen om alles te bekijken. Er staat gewoon veel te veel om in een keer alles op te nemen. En dus beperken we ons tot de Romeinen. Het

museum helpt ons daarbij ook nog een handje: de afdeling Romeinse villa's is gesloten. Maar er blijft voldoende over, ook om je wereldbeeld bij te stellen. Neem nu de grenspaal uit Valkenburg. Het leek me al

onwaarschijnlijk dat die origineel was. Dat blijkt te kloppen. Het origineel staat hier. Met naast hem een tekening van Gaius Julius. Daarbij geldt: zo moet deze dictator er ongeveer uitgezien hebben.

Maar daarmee begint het pas. Onderweg kan je op verschillende plaatsen leren hoe archeologen te werk gaan. Als gezegd: ze graven alles voorzichtig uit, maken foto's en bedekken het dan met wetenschappelijke precisie weer met aarde.

Bij Castellum Fectio, in Bunnik komen we dit later zeer uitgebreid tegen. Daar staat ook dat maar 10% van het oude castellum terrein is onderzocht om het verleden niet te storen.

Hier leren we dat dit ongetwijfeld waar is, totdat er iets mooi wordt gevonden dat wel aardig op de schoorsteenmantel of in een museum staat. Neem nu deze grafsteen. Volgens het bijschrift uit Zennewijnen, maar in praktijk bijna uit onze voortuin in Passewaaij.

Ook aan het fort bij Bunnik zijn veel vitrines gewijd. Onder andere een met prachtige helmen. Wel met een tekst dat die afkomstig is van niet helemaal verantwoorde archeologen 😊. Ook castellum [Praetorium Agrippinae](#), [Forum Hadrianum](#), [castellum Matilo](#),

Wijk bij Duurstede en Nijmegen zijn goed vertegenwoordigd in de tentoonstelling. Dat er in het bezette gebied vondsten zijn zal niemand verbazen. De gouden helm uit de Peel bewijst dat het een

volledige bezetting was en niet alleen een leger langs een rivier. Maar ook ten noorden van grens was er de nodige invloed. Neem nu de verzameling munten en sieraden uit het Groningse Wiewerd.

Waarschijnlijk eigendom geweest van de Friese koningen, maar duidelijk allemaal van Romeinen afkomst.

Er is een grote verzameling munten en

militaria, maar er zijn ook hele ander voorwerpen.

Neem nu een verzameling kinderspeelgoed of resten van kledingstukken.

Ook zijn er stukken waar nog de nodige discussie over plaats kan vinden. Neem nu deze mantelspeld, een absoluut topstuk uit de verzameling,

waarbij het voorzichtig terugstoppen in de grond niet heeft gewerkt. Het is gevonden in het voormalige Dorestad. Je kan je dus afvragen of het sierraad in dit museum hoort, of in het nieuw Dorestadmuseum. We gaan het meemaken.

Aan het eind van het bezoek en het bijbehorende kop koffie hebben we de neiging alle boeken mee te nemen.

Met de fotoverzameling laten we het en trekken verder de stad in. Weer langs oude (universiteits-) gebouwen en de grachten.

De burcht bezoeken we veel uitgebreider dan tijdens de vorige

etappe. Zo leren we dat de “Leidse sleuteltjes” slaan op de sleutels van de hemelpoort en dat je een mooi uitzicht over de stad hebt vanaf de burcht. En niet alleen dat, vandaag kom je ook langs een prachtige voorjaarsflora als je buiten de burcht om naar beneden loopt.

Een ding weten we al jaren: wandelen maakt hongerig. Bij Rapenburg vinden we een tafeltje aan het water bij Annie’s. Gezellig en lekker, al moet Nelleke wel even vluchten omdat het personeel haar in de zon wil zetten. We begrijpen het onmiddellijk, zo’n turboparasol in je nek als je een broodje zalm eet is niets.

Daarna is het door de stad verder richting onze laatste bestemming van vandaag. De hortus van Leiden.

Daarbij zien we uitgezaagde dieren, zoals een kraai, merel of gans. Waarom Leiden die overal plaatst is ons een raadsel, al zijn ze even lollig. Zeker leuk zijn de kleine mozaïeken die je overal tussen de tegels vindt.

De weg naar de tuin gaat niet zonder slag of stoot.

Op de kaart is er een mooie route die langs het water en langs de sterrenwacht naar de tuin loopt. Helaas is men grootschalig aan het klussen rond de sterrenwacht en heeft er veel hekken neergezet.

Daarmee is de doorgang naar de Hortus afgeloten. Dus even er omheen, waarbij we aardige en dan alsnog naar de hoofdingang om alsnog onze museumjaarkarten te trekken.

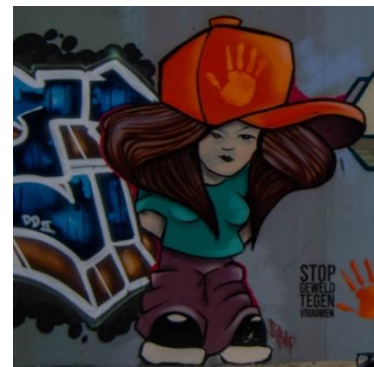

Zoals op de extra pagina is te zien is de Hortus aardig, zolang je geen biologie in Utrecht hebt gestudeerd. Er staat aardige kunst, er zijn wat kassen en er zijn planten in bloei, maar daarna zijn we snel uitgekeken.

Na de Hortus is de koek wel op en lopen we via de oude stad terug naar het moderne Leidse station. Onderweg zien we nog wat graffiti en meer kleine mozaïekjes in het trottoir.

Daarna is het nog één koffie

bij Starbucks voordat we via de goedkoopste rit in jaren terug naar Tiel kunnen. Nelleke heeft namelijk een gratis reizendag ingezet en mag mij, als verjaardagscadeau, voor weinig een dag meenemen. Sommige regelingen zijn nog niet zo slecht.

LEIDEN LAMMENSCHANS - VOORBURG, 22 NOVEMBER 2023

Etappe 18 gaat van Leiden Lammenschans naar Voorburg (of omgekeerd). Hoewel de LAW verhalen worden geschreven in de routevolgorde wijken we in dit verhaal daarvan af. De reden is simpel. Een knooppunt in dit eerste deel van het grenspad is de vesting Matilo. Westelijk kom je in Katwijk, meer naar het zuiden in Voorburg, dat onder de naam [Forum Hadriani](#) de meest noordelijke stad van het rijk was. Na de twee etappes van gisteren is dit de andere poot naar Matilo, hierna gaan we de Limes verder oostelijk aflopen (met nog een extra rondje Leiden). Direct buiten het station staan de flyers voor de 2^e Kamerverkiezing al te wachten.

Alleen rechtse populistten zullen vandaag vrolijk worden 😏 😏

Ik begin met wat graffiti te bewonderen (waarover later meer) en steek weer de Lammebrug over om verder lang langs het Rijn-Schie kanaal te lopen.

Je kunt er dus lopen, maar je kan er ook roeien en fietsen. Wat dat betekent zie je al snel. Op het water zijn dobberdingen in verschillende klassen. Zo is er de "twee", zowel met als zonder roeper. In hun jargon heet de roeper trouwens stuurvrouw, maar ik zie geen stuur, alleen wat lullige touwtjes. Dus ik hou het op roeper. Dan is er nog de acht zonder mast en een drie met roeper. Die laatste roept de meeste vragen op. Is de vierde ziek? Of is hier sprake van drie mensen in een tomeloze, maar ook kansloze strijd om een nieuw olympisch onderdeel te starten. Tot slot is er nog de skiff met schreeuwer. Het onderscheid tussen de roeper en de schreeuwer is onmiskenbaar. De laatste laat zich niet in de boot nemen maar fietst langs de kant en brult van alles dat is samen te vatten tot "*harder roeien, harder roeien.*"

Voor de skiffeuses is het dan zaak om harder te roeien, en niet te kijken of de schreeuwer ze wel bijhoudt. Het is voorspelbaar, maar toch boeiend om te zien wat er gebeurt als er wel wordt gekeken. Dan verlies je het evenwicht en pleurt om. In het water val je zacht, maar het is wel koud. Fris zelfs. Dus rem ik even af om te zien hoe het afloopt.

De skiffbreukeling wordt "geholpen" door een collega en door de schreeuwer naar de kant gepraat. Ik prijs me daarbij gelukkig, want als ze mijn kant had gekozen had ik haar uit de plomp mogen vissen. Hel loopt goed, maar tamelijk vochtig af.

Dit alles gebeurt ter hoogte van Kasteel Cronesteyn. Dit historische bouwwerk stamt uit eind 13^e eeuw, hoewel het pas in de 16^e eeuw een "echte" kasteelvorm kreeg. Mocht je je afvragen waarom een tekening? Wel, zo'n groot gebouw behoeft wat onderhoud, en daar heeft ook niet iedereen zin in. Dus werd het gebouw eind 18^e eeuw gesloopt, waarbij alleen de slotgracht over is gebleven.

Die is nog heel herkenbaar.

Het terrein was zo'n 20 morgen² groot, en dat is genoeg om er nu een stadspark van te maken. Wel moet je nog steeds buiten de kasteelgracht blijven.

Hierna is er even sprake van stevige verwarring.

Hoe vaak ik me ook beklag over de routeaanduiding, zelden gaat het over een overmaat. Nu is het echter zo'n moment.

sloten.

Je komt onderweg ook van alles tegen waar mensen geld mee verdienen.

Neem nu de Elza hoeve, waar je van harte welkom bent voor het koe knuffelen, een ware plattelandsbeleving voor de Randstedeling.

Na de polder draai je dan een parklandschap in richting twee enorme meren. Tegen die tijd staan er ook weer bordjes met de mededeling Romeins Limespad, dus de keuze was gewoon goed. Het eerste meer is de grootste: Vlietland. Je loopt het helemaal af, tussen water en de A4.

---

² Een morgen is een oude, variabele (*don't ask*) oppervlakte maar gebaseerd op 600 roedes en in ieder geval kleiner dan de hectare.

Er dobbert een enkele roeivereniging, maar verder is het stil. Los van een enkele lange afstand hondenuitlater m/v zie je geen mens.

Wel wat zangvogels en hier en daar wat witte en blauwe reigers. Het pad gaat vervolgens tussen het meer en de vogelplas Starrevaart door. Aan de kant van het Rijn-Schie kanaal, dat nu door een samenloop de Vliet heet, wordt de tocht dicht langs de Starrevaart vervolgd. Door een hekje van ruim een meter te nemen kan je in het

natuurgebied blijven. Het is droog. Dat wil zeggen dat het niet regent. De ondergrond en het gras is zeiknat, zodat mijn hanwaggels³ door en door nat worden.

De ondergrond wordt pas weer droger als je langs de vaart richting Leidschendam loopt.

Mooie oude plaats met een prachtige houtzaagmolen aan het water en fraaie kerkjes

en bruggen.

Ook hier uiteraard verkiezingen, maar vanaf nu twijfel ik over het democratisch gehalte van de plaats. Want laten we wel wezen: om een bord “stemlokaal” te plaatsen tussen “verboden toegang” en “wegslepregeling” is allesbehalve uitnodigend.

Wat later loop ik in Zoetermeer tegen politiek commentator Frits Wester op. Ik kan het niet nalaten hem de foto te laten zien. Hij vertelt dat hij straks weer op de buis mag en de foto maakt hem zichtbaar vrolijk.

Bij Voorburg moet ik met een brug het water over.

³ Verwijzing naar mijn merk wandelschoen: de Hanwag.

Borden en hekken maken duidelijk dat er aan de brug wordt gekotterd, en dat deze daarom is afgesloten. De stelregel voor LAW lopen: “*Het vermogen om verkeersborden te negeren*” wordt geactiveerd. De kotterende en slijpende mannen vinden het geschikt. En zo kom ik in de plaats van de eindbestemming aan.

Het Forum Hadrianum bekijk ik vanaf het station. Arentsburg is een aardig park, maar alweer: niet de moeite om nog even op en neer te lopen, ook al is er

een gedenkzuil geplaatst.

Van het Forum is niets meer te zien. Na een van de belangrijkste steden van het noordelijke Romeinse rijk te zijn geweest, en de 2^e Nederlandse stad na Nijmegen is de stad na de 3^e eeuw in verval geraakt waarbij het bouw materiaal waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen recycled is.

LEIDEN LAMMENSCHANS –(POLDER WESTGEER)– ALPHEN A/D RIJN, 9 DECEMBER

In Geldermalsen pak ik net de trein naar het startpunt, zodat de wandeling even na zeven uur kan starten. Het vriest en mist. Maar de startplek is inmiddels bekend en mijn verlichting opgeladen, dus het gaat in vol tempo richting Lammebrug en park Cronesteyn. Deze keer gaat de tocht dwars door het park. En nog dwarser dan de bedoeling is. In het donker vallen de routestickers niet op, en daarmee wordt het een vrolijke tocht over duistere bospaden. Uiteindelijk helpt de GPX me het bos weer uit en Zoeterwoude Dorp in.

Het eerste stuk ben ik vooral bezig het verkeer er uit te lopen. De ochtendspit komt goed op gang en alles staat vast. Alleen de scholieren op het fietspad moeten een beetje in de gaten gehouden worden.

Eenmaal echt in het dorp begint het licht te worden. Daarmee wordt het aardig om wat om je heen te kijken.

De wandeling gaat redelijk snel over in 't Land van Wijk & Wouden. Daarbij

loopt je tegen de "Boerenlandpaden" op, die voor een deel parallel lopen aan het Limespad. Van deze paden kan alleen worden gezegd dat het exact is wat de naam al aangeeft. Via een

trapje over een hek >1 m ga je de wei van de Wilckpolder in. Op dit moment is de "wei-de" niet het beeld dat je krijgt als je het *aap – noot – mies* leesplankje in gedachte neemt. Met de huidige (grond)water is het in feite een enorme waterplas verscholen onder wat kleine polletjes bevroren gras. Zelfs mijn hanwaggels houden het niet droog. Het is glibberen en glijden over de bruggetjes die

de verschillende delen van de weilanden verbinden. In de mistige omgeving is het mysterieus en eenzaam. Door weghollende hazen en enorme hoeveelheden watervogels is het heerlijke wandeling. Waterhoentjes die proberen te vluchten op een dun laagje ijs zijn te leuk voor woorden; wat een glijpartijen. Verder vallen de grote hoeveelheden zwanen op. Met een aparte fotopagina wordt de sfeer extra weergegeven.

De Romeinen liepen hier in een heel ander landschap. Door het veen, en daarmee het moeras was het een slecht begaanbaar gebied. Het is dus niet verwonderlijk dat de noordelijke grens hier lag. En de legionairs niet het vrolijkste volk.

In de middeleeuwen werd het veen afgegraven en als turf in de kachel geduwd. Daarmee kreeg het water meer ruimte. Met de veranderende loop van een aantal rivieren zoals de Rijn werd het noodzakelijk de overmaat aan water weg te pompen en dus verschenen er in het groene hart windmolens. De meeste zijn verdwenen, maar aan het eind van de formele etappe staan er nog twee die als historisch monument worden bewaard, de rode en blauwe wipmolen.

Tussen de beide molens ga je via het bedrijf “Jeu de Boer” weer de zompige weilanden in. En ja, in betere tijden kan je hier boerengolf spelen. In de weilanden liggen opvallend veel zwanenmosselschelpen.

De etappe eindigt ergens tussen Nergenshuizen binnen en buiten. Dus is vooraf bedacht door te lopen tot een logisch eindpunt met openbaar vervoer: Alphen aan de Rijn.

Daarbij kom je door het (voormalige) vaardorp het Rietveld. Het gebied was door de afgravingen een lint van kleine boerderijen langs het water die alleen per boot bereikbaar waren. Inmiddels zijn de boerderijen vervangen door glastuinbouw en zijn er twee wegen aangelegd, maar vervoer per boot blijft belangrijk. De wandeling gaat over jaagpaden langs het water.

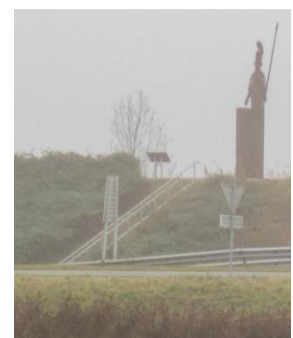

Even voor Alphen wordt je uitgenodigd nog een slinger door weilanden te maken, maar ik vind mijn sokken nat genoeg en vervolg het jaagpad tot de stad.

Tot nu toe ben ik weer het een en ander te weten gekomen over de middeleeuwen met droogleggen van moerassen, turfsteken en waterbeheer, maar eerlijk is eerlijk, er is niet serieus gelimest.

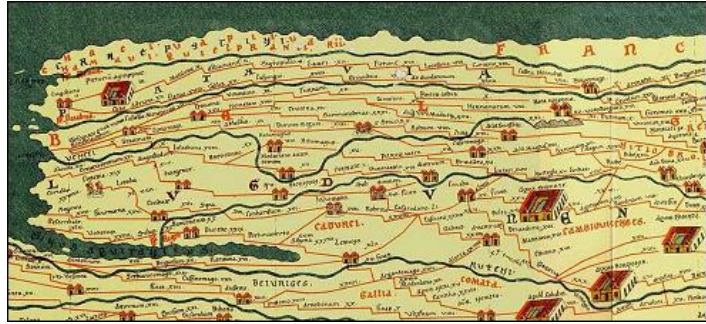
Bij binnenkomst van Alphen kijkt een beeld van een legionair serieus over de dijk langs de rondweg.

Het is een indicatie dat dit een deel van noordgrens is geweest. Bij de Limes-documentatie wordt steeds verwezen naar de Peuteringkaart. Even het internet op en je vindt dat de kaart heet naar de monnik Konrad Peutinger (1465-1547) die de originele Romeinse kaart erfde en die kopieerde; het origineel is verloren gegaan. De kaart geeft een beeld van de Romeinse wereld, ten tijde van keizer Augustus (27 voor Chr. - 14 na Chr.). De originele kaart werd bijgewerkt tot in de vierde eeuw. Dit alles duidt op een prachtige historische weergave van de oudheid.

Helaas ontdek je op hetzelfde internet dat moderne historici de kaart als “prachtig, maar zonder wetenschappelijke waarde” omschrijven.

Op de kaart wordt de vesting hier Castellum Albaniana genoemd, die heeft bestaan van ca. 41-270.

En Alphen wil dat weten, ook al geeft de website een mistroostig beeld van Romeinse tijden. De eerste de beste rotonde is opnieuw voorzien van een beeld van een legionair, en van een

bord richting het Archeon. Als er een plaats is waar je in dit land kan limesen is het daar.

Het park ligt pal langs de route. Entrée en parkeergeld zijn aan de stevige kant maar: 1. Ik ben nog steeds te voet en 2. Museumjaarkaart is gratis.

Als eerste loop ik het museum in. Er is niemand aan de balie, maar het zal wel koffietijd zijn. Het is geen uitgebreid museum, maar goed onderhouden en met leuke informatie over het tijdvak van de prehistorie tot de middeleeuwen. Aardige informatieve filmpjes en mooie vondsten en reconstructies. Daarna loop ik het park in. Er is veel personeel, maar verder is er maar één schoolklas.

Langs een hunebed loop ik naar de Romeinse “wijk” met een tempel, badhuis en villa. Er staan Romeinse uitrustingen en beelden. En het is stil. Zo stil dat ik het vermoeden heb dat het middeleeuwse pannenkoekenhuis wel eens dicht zou kunnen zijn. Uiteindelijk vraag ik een van de

personeelsleden maar eens of ze überhaupt wel open zijn. Het antwoord is ontkennend, er is alleen een schoolklas op afspraak. Niemand protesteert als ik zeg dat ik dan maar eens op mijn gemak naar de uitgang ga. Na alles rustig bekeken en gefotografeerd te hebben wordt de route weer opgepakt. Langs het middeleeuwse dorp de stad in naar het station van Alphen. Jammer van die pannenkoek, maar verder was het vandaag een goede 1,5 etappe.

Door wateroverlast en vorst is deze wandeling een eind doorgeschoven. Iets te ver zelfs, want na 15 maart mag je de polder niet meer in in verband met het broedseizoen. Maar voor die tijd zit er al een heel stuk op. Het weerbericht voorspelt ouderwets zeikweer, maar ik waag het er op.

En inderdaad, als de tocht op station Alphen aan de Rijn begint is

de lucht grauw en het sputtert wat. Dat laatste gaat over in “vrijwel droog”.

Door het overwegend moderne centrum loop je naar een burg om de rivier, en daarmee de limes, over te steken.

Aan de kant van de barbaren liggen oudere straatjes die leuk zijn om door te lopen. Je komt langs snackbar “Fers Friethuys” wat voelt als een middelvinger naar alle taal-nazi’s.

Waar je eerst parallel aan de rivier loopt wordt dat al snel de weg langs de locale Rijn.

Dat valt een beetje tegen. De GPX geeft een jaagpad aan, maar in dit deel van de rivier wordt gevaren door vrij stevige binnenvaartschepen.

Om narigheid te voorkomen, vooral veroorzaakt door een rivier die de polder instroomt, worden de kades versterkt.

Daarbij hebben we het over serieuze versterking met veel beton. Voorlopig is er wel sprake

van bulldozers en niet van jaagpad. Het grootste deel van de wandeling gaat daarom over de asfaltweg.

In eerste instantie zijn er vooral schepen, woonboten en grote huizen.

Grote en meeslepnde verwijzingen naar het Romeinse verleden zijn er in eerste instantie niet, al is er een notatiskantoor dat zichzelf Limes noemt; iets wat zonder meer punten verdient.

Na een tijdje staat er een ijzeren figuur ernstig naar het zuiden te kijken. De tocht leert je van alles over de Romeinen, maar de Cananefates, Batavi en Frisii komen er bekaaid vanaf. Toch hebben die in de jaren 9, 28 en 69 aan serieus Romein-meppen gedaan. Het lijkt daarom terecht hier een non-Romein neer te zetten. Wat daarbij meespeelt is dat soldaten aan beide kanten van de rivier verantwoordelijk waren voor eigen wapenuitrusting. Het resultaat was maatwerk met veel variatie.

In de vorige etappe hebben we voldoende Romeinen aan de zuidkant van de rivier gezien. Daarom kunnen we met groot vertrouwen zeggen dat we hier kijken naar “de vijand” of “de onoverwinnelijke”, afhankelijk van aan welke kant van de geschiedenis je staat.

Ondertussen gaat de tocht langs het water met oer-Hollandse beelden oostelijk richting Zwammerdam. In de polder staan veel grondzeilers die eeuwen terug gaan en die zijn neergezet om de polders droog te malen.

Zo lopend zie je overal mezen, mussen en putters vliegen en

zelfs een purperreiger scharrelt aan de slootkant. We worden echter allemaal overstemd door de halsbandparkieten.

Net voor Zwammerdam staat wel een verse grenspaal. Het aardige is dat het vandalen gilde er niet aan toe is gekomen om de informatieborden te vernielen, zodat er toch weer wat opgestoken kan worden. Zo was het Romeinse darmkanaal niet ingesteld op stampotten met veel spekvet en lieten ze hun eigen met olijfolie en wijn per schip overkomen.

In Zwammerdam steken we het water weer over en komen we in het gebied waar Castellum Nigrum Pullum (de zwarte aarde) heeft gestaan. Gidsjes en het oudheidkundig museum zijn lovend over deze kleine vesting, maar te plekke zie ik niets al meldt een infobord dat er ergens op iemands terrein nog “iets” te zien zou moeten zijn van het castellum of de bijbehorende vicus (bijbehorend dorpje)

Verder is duidelijk dat slopen van alle tijden is, want in het dorp staan meer dan 100 woningen te wachten op de de sloop. Daar de omgeving procedeert over de nieuwbouwplannen zullen de wandelaars van dit pad hier voorlopig nog we met verbazing naar kunnen kijken.

Nu is dit dorp echt een gat, waardoor snel weer tussen de polders loopt. Als gezegd: niet door de polders in verband met het broedseizoen.

Vanaf de weg zijn de kieviten en de (brand)ganzen.

Door de alternatieve route wordt de etappe een stuk korter, maar ook niet verkeerd. Er zijn veel voorjaarsbloeiërs te zien en een aantal actieve boerderijen waar de koeien hoopvol staan te wachten tot ze de wei in mogen zonder tot de uiers in de bagger te

zakken.

Na een paar kilometer kom je langs een gemaal bij een klein tunneltje onder de snelweg door, waarna je zo Bodegraven in loopt. Het weer wordt dreigender en dus besluit ik, onder het wegwerken van wat broodjes vis, dat het wel een goed idee is om hier volgens plan te stoppen.

Dus ga ik via een bocht door het aardige plaatsje in de richting naar het station, waar ik mezelf verbaas.

Het is een klein station, zonder brug of tunnel naar "het andere spoor".

En je kan de klok er op gelijk zetten dat op het andere spoor net de trein komt binnenlopen in de richting die ik moet hebben. Er blijkt nog een sprint in te zitten en zo haal ik net de trein.

En daar zit ik dan net na de lunch met mijn NS dagkaart....

INTERMEZZO: WOERDEN, TIME FOR SOMETHING COMPLETELY DIFFERENT!

De volgende etappe brengt me naar Woerden, maar de kans is groot dat er dan geen tijd is om serieus de stad te bekijken. Vandaag is er duidelijk tijd over, dus tijd voor een tussenstop op dit merkwaardige knooppunt aan de Limes.

Zoals kenners van de film “the Life of Brian” weten gaat graffiti minstens terug tot de Romeinse tijd. Met een gelauwerd historicus als Terry Jones in hun midden mag men er van uit

gaan dit ook uit geschiedkundig oogpunt correct is.

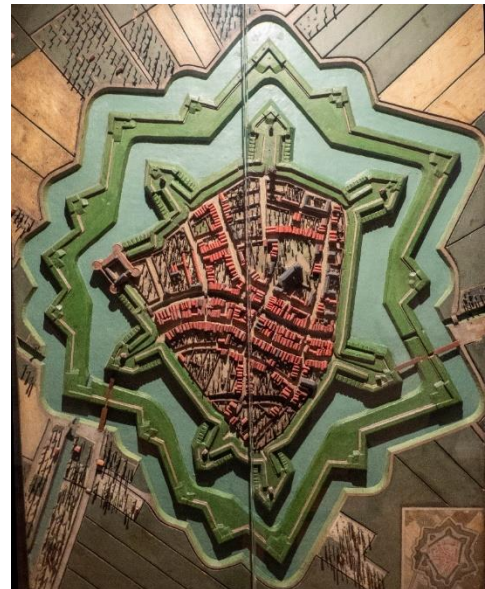
Op dit moment heeft het stadsmuseum van Woerden een tijdelijke graffiti tentoonstelling en een historische tentoonstelling “2000 jaar Woerden”. Alle reden voor een bezoek.

Het museum ligt in het oude stadscentrum in de oude vesting. Van die vesting hangt een schilderij in het museum. Nu wordt dit gebied aangeduid met “het defensie-eiland”. Als zo vaak is het gebouwd bovenop eerdere nederzettingen.

Het Kasteel van Woerden is gebouwd tussen 1407 en 1415. Uiteraard is er veel aan verbouwd en hersteld, waaronder het dempen en weer uitgraven van de slotgracht.

In tegenstelling tot veel historische gebouwen die we tijdens deze LAW niet zien, is kasteel Woerden dus nog nadrukkelijk aanwezig.

Hier vlakbij ligt het museum, dat is gevestigd in het oude stadhuis van de stad. Het gebouw is uit 1510 en ontegenzeggelijk fraai.

Het idee dat, als het gemeentelijke bestuur er niet meer in past, er wel een museum in kan is aardig. Zolang je de beperkte ruimte voor een tentoonstelling maar accepteert.

Op de eerste etage is de oude raadzaal, die er net zo uitziet als alle oude raadszalen in alle andere musea en kastelen met hetzelfde thema.

Op de 2^e etage is de graffiti.

Het gaat misschien wat ver om te zeggen dat Graham Chapman zich er in zijn graf voor zou omdraaien, maar het stelt wel heel erg weinig voor.

Bijgaand zelfportret is zeker niet verkeerd, maar of dit nu kunst of graffiti is kan je bediscussieren. En wat wel "echt" is dit WOW werk. Oké, deze inwoner van Woerden heeft het tot een echt

boek gebracht maar of je daarmee ook onmiddellijk een king wordt is voor mij de vraag.

De enig echte grootheid in het museum is kabouter, en van hem komen ze niet verder dan een stickertje. Daarom aan het eind van dit intermezzo een overzichtje van een schrijver uit de omgeving van Leiden die ik er wel vind uitspringen, al geldt ook hier dat smaken verschillen.

Blijft over de zolder van het museum. Hier is veel te zien en het is aardig toegelicht. Oorspronkelijk was het alleen gewijd aan de Romeinen, maar nu dat officieel Unesco werelderfgoed is kan het een tandje minder en wordt meer ruimte vrijgemaakt voor de rest van de geschiedenis.

In het Romeinse deel zijn een reeks gebruiksvoorwerpen te zien en is aandacht voor de schepen die hier zijn gemaakt (en gezonken). Zeker als je een museumjaarkaart hebt is binnenlopen een aanrader.

Het aardigste overkomt me bij vertrek. De man achter de kassa komt acht me aan om me buiten te wijzen op de schandpaal en de plaats voor de galg aan de gevel. En hij vertelt me hoe ik bij het drive-through museum kom.

Dit vraagt om wat toelichting. In een centrum als Woerden kan je wachten op parkeerproblemen. De (tijdelijke) oplossing is het bouwen van een parkeergarage, maar als gezegd: men heeft de neiging om de ene vesting op de andere te bouwen. Bij het graven van de garage stuitte men dan ook prompt op de resten van het castellum.

Dit loste één probleem op, de naam van de garage werd onmiddellijk “Castellum”. Een tweede probleem was lastiger. Er is zoveel gevonden dat dit met geen mogelijkheid in het Stadsmuseum valt onder te brengen. Zo was een van de vondsten een boot van 30 meter waarvan 25 meter goed bewaard was gebleven.

Nu zijn parkeergarages bijna per definitie de meest lelijke gebouwen die onze soort heeft voortgebracht. Hier heeft men bedacht dat je dat best kan opleuken. En dus is op etage -1 ruimte voor de Romeinse geschiedenis die hier heeft plaatsgevonden.

Heel aardig is een mural met de vicus op de voorgrond en het castellum op de achtergrond. In de rivier is de gevonden boot (de Woerden 7) afgebeeld, met vracht en de plaats voor de roeiers.

In een vitrine ligt 5 m van het wrak in een geromantiseerde scene met twee spelende kinderen.

Langs de overige wanden van de etage zijn vitrines met aardewerkscherven en andere gebruiksvoorwerpen die zijn gevonden.

Samen met begeleidende teksten en tekeningen wordt het een wat absurdistische omgeving, maar zonder meer de moeite om mee te nemen in het kader van deze tocht. Het levert me een glimlach voor de terugweg met de trein. Een glimlach die eerder genoemde schrijver zou inspireren.

De start is, na een medische controle, laat. Te laat voor een lekker treintukkie.

Daardoor valt de aandacht, door de vuile treinruit, (opnieuw) op het gebouw met de naam “Limes” bij station Houten-Castellum. Het is een architectonisch aardig schoolgebouw, maar waarom “Limes”? Na al het voorgaande laat het zich raden. De Romeinen waren niet alleen in ons deel van Europa voor een spelletje landje pik. Er

werden ook nederzettingen gesticht. Een van die plaatsen was dus [Houten](#), dichtbij Castellum Fectio⁴. Tijdens de bouw van een grote nieuwe wijk in Houten is veel Romeins materiaal gevonden. En oké, de Limes liep niet hier maar het is een aardig weetje over een plek die tussen 45 en 225 een serieuze nederzetting was.

Daarna is het door met de trein naar Bodegraven om van daar naar Woerden te lopen. In de vertrekplaats staan een paar fraaie muurschilderingen. De puttertjes zal ik later nog tegenkomen. Bij het verlaten van de plaats gaat de wandeling een tijdje over het jaagpad van de Oude Rijn. Langs de rivier is de nodige bebouwing waarbij een dobberding weer een must lijkt. Best mooi, maar ik vermaak me vooral om “recreantenleed”. Deze keer zo erg zelfs dat je hun eigen pagina krijgen.

Bij Fort Wierickerschans buigen we af naar de Enkele Wiericke. Nooit van gehoord, maar het water bestaat, evenals de Dubbele Wiericke. Het stervormige fort, onderdeel van de oude waterlinie, stamt uit 1671. PW3vON heeft het aan laten leggen. En dat moet goed gebeurd zijn want het is nog steeds in gebruik, al is het niet meer voor de knok. Om de wandeling te vervolgen moet je al snel een hekje over en een dijk op. Dat is zeker niet vervelend lopen. Deels loop je parallel aan de wandelroute “[Oude Waterlinie](#)”. Die wijkt volgens de kaart op de meeste plaatsen af van LAW17 (en is een stuk korter). Aardig om eens te onthouden.

Een ding is vanaf nu volstrekt duidelijk, je loopt door het Groene Hart. Eerder is deze wandeling op meteorologische gronden doorgeschoven. Nu kan alleen worden gezegd dat de wandeling door het hart in december absoluut mooi was, maar het niet haalt bij vandaag.

---

⁴ Hierover in een volgende etappes en in de bijlagen veel meer.

In de rietkragen maken rietzangers hun naam helemaal waar. Hoewel ze niet schuw zijn, en door de geproduceerde herrie zeker opvallen, zijn ze nauwelijks te fotograferen. Dat geldt ook voor alle andere kleine flapperaars als vinken en puttertjes.

De enige echt goede foto van vogels vandaag is er een van aalscholvers. Daarbij helpt het dat ze uit hout zijn gesneden en dus rustig met de vleugels wijd op een paal blijven zitten. De beeldengroep staat bij een uitkijktoren. Er is duidelijk te zien dat er informatieborden bovenop staan, en omdat de info over het Romeinse karakter van vandaag ver te zoeken is klim ik hoopvol naar boven. Het blijkt een zinloze actie in het kader van het limesen, maar het geeft leuke informatie over de waterhuishouding in het gebied. Zo blijkt de Enkele Wiericke een kanaal van 8 km uit 1364 dat de Oude Rijn en de Hollandse IJssel verbindt. Verder bestaan de weilanden hier uit veengrond, die al eeuwen verzakt. De uitkijktoren en de beeldengroep zijn neegezot om te vieren dat dijk en waterhuishouding in het gebied gerenoveerd zijn, waarbij een drainage systeem is aangelegd om water in het veen te pompen en daarmee de verzakking en verdroging van het gebied tegen te gaan.

Het uitzicht over de polder is in ieder geval de klimpartij meer dan waard.

Daarmee hebben we het letterlijke hoogtepunt van vandaag wel gehad. Hierna loop je door naar Driebruggen, de start/stopplaats van een etappe. Je kan er drie keer per dag weg met de bus in de juiste richting, maar niet op een handige tijd. Hoewel het dorp echt niets heeft is er een sporthal met een aardig café waar een prima

uitsmijter wordt geserveerd. Toeristisch punt van het dorp is, naast het dorpsbankje, het oude gemeentehuis. Met klokkentoren doet het wat denken aan een kerkje, maar het was een heus gemeentehuis uit de periode dat een molen en een kerk voldoende waren voor

een gemeentelijke status. Nu kom je er, als je geen eiland bent, niet meer mee weg als je niet minstens 15.000 inwoners hebt.

Het dorp ben je dan ook gauw voorbij, waarna je verder kan langs vaarten en over dijken.

Dat gaat een tijdje goed. On de polders zitten veel eenden- en ganzensoorten.... en zwanen. Er zit zelfs een heuse zwanenmarkt in de polder.

Eén paar besluit dat het wandelpad tussen twee sloten wel een uitgelezen plek is om een nest te bouwen. Noem me laf, maar meppen met zwanen is niet mijn ding, en dus wordt de route naar Papekop wat omgelegd. Daardoor loop ik wat

langer langs het spoor dan me lief is, maar het uitzicht op de polders blijft, en de bermen staan in volle bloei, dus het blijft een mooie tocht. Bij de naam Papekop heb ik me altijd afgevraagd waar hij vandaan komt. Hebben we hier te maken met een groep Christenen die niet woke omgaan met een

ander team van dezelfde religie? Wikipedia geeft uitsluitsel. Mijn discriminatievermoeden klopt, maar "cope" was een overeenkomst om een gebied te mogen ontsluiten tussen de bisschop van Utrecht en een enthousiasteling die het aandurfde om het moeras te ontginnen. Ook Papekop ben je uit voor je er in bent, maar op weg naar Woerden blij ik niet de enige die over de plaatsnaam heeft nagedacht.

Een kunstenaar heeft de hele voortuin volgezet met Papekoppen. Het is niet de enige kunst, vooral rond Woerden

staat de nodige graffiti, waarbij de kabouter niet onvermeld mag blijven. In Woerden loop je langs een Romeinse altaarsteen Helagabalus uit de derde eeuw. Mocht je denken "dat

ding heb ik eerder in dit verhaal gezien" dan klopt dat, het origineel staat in het gemeentemuseum in Woerden. Vandaar is het in gestrekte draf naar het station. Daarbij passeer je het beeld van een man en een hond. In al zijn eenvoud vind ik dit een van de meest indrukwekkende beelden om de

holocaust te memoreren. Zit hij te wachten op een trein naar een vernietigingskamp? Wacht hij vergeefs op de terugkeer van familieleden die de Duitse bezetting niet hebben overleefd?

Hoe dan ook, ik word er stil van.

Daarna is het de trein in om met Nelleke en vrienden in Utrecht uit eten te gaan. Het groene hart was nieuw, blij het gelopen te hebben.

De afgelopen weken kon je kiezen uit je eigen favoriete code oranje of geel: te hoog water, te veel woei, vorst en of sneeuw. En dus zijn er twee etappes uitgesteld tot het waterpeil in de polders terug is naar het Nationale Mopperpeil. Want let maar eens op, het is nooit goed. Te nat, te droog en of er kan niet gemaaid of geoost worden. Die oogst mislukt dan ook altijd, waarbij er weer een trieste agrariër in beeld komt met een nare bloembol of aardappel.

Ik ben blij dat ik kan schuiven met etappes. Nadeel is dat het station in Woerden niet is opgenomen, maar ach, wat is twee kilometer op een LAW? En dus loop ik om even na 07.00 duister Woerden (Castellum Laurium) in opzoek naar de startplaats. En hoewel het départ fictief helder is, met een leuke beeldengroep voor het station, kan ik het départ reél niet vinden.

Vlak na het punt waar de start zou moeten zijn draai je het jaagpad op langs de oude Rijn die, toen hij nog een stuk jonger was, de Limes vormde en dus ga ik er van uit dat ik goed zit.

Jaagpaden kunnen in de millenia knap zijn uitgesleten en daarmee erg baggerig, maar deze valt erg mee: het loopt prima. Verder gaat het pad vooral langs bebouwing van mensen die naast een huis een dobberding in de rivier hebben. In het eerste deel zijn dat er niet heel veel, maar rond Harmelen wordt de bebouwing, en daarmee de beboting een stuk dichter. Hoewel heel veel

duikmaatjes het niet met me eens zijn is voor mij een boot een boot. Ze drijven, of doen tenminste pogingen daartoe (zie etappe 1 😊). Maar nu zie ik een bekende boot, het dobberding van Go-Dive Woerden. Met deze dobberaar doen ze verwoede pogingen duikers uit te laten op de Vinkeveense Plassen.

Sterker nog, van mijn deelname aan hun activiteiten zijn verschillende foto's. Wat bijgaande foto niet laat zien is dat de boot bijna een zinking werd omdat hij door de wind te veel water maakte 😊

Bij ons was het voornamelijk hilarisch ongemak, maar even later staat er een bord van een meer serieuze ramp: de dijkdoorbraak van 1624. Kruierend ijs zorgde ervoor dat de dijk bij Tull en 't Waal opzij werd geschoven, waardoor het grootste gebied in de Nederlandse geschiedenis onder water kwam te staan.

Het dichten van de dijken in het (lichtblauwe) gebied werd voor de eerste keer gefinancierd door obligaties uit te geven. Eeuwigdurende, waar nog steeds rente over wordt uitbetaald.

Ondertussen is het een aardige wandeling zonder al te veel bijzonderheden. Bij de Harmelerwaard verandert dit marginaal, want daar wordt voor het eerste gelimest. Er staat een duidelijke grenspaal van het

Romeinse rijk. Of beter gezegd: ter herinnering aan het Romeinse rijk. Want hij is echt van beton en naast Latijnse teksten staat er ook duidelijk "Bouwfonds" en "Grondmij" op.

Even verderop, aan het begin van de Meern, verlaat het pad de Oude Rijn en maakt een bochtje door een nieuwbouwwijk. Ook hier zijn Romeinse vondsten gedaan. Er ligt een betonnen plaat op een grasveldje met een leuk informatiebord over wat dit stuk beton met de Romeinen te maken had. Door dit bord, en wat digitale fantasie, kan je een prima beeld vormen over hoe

dit er honderden jaren eerder uitgezien moet hebben.

Hierna wordt dat lastiger. In de Meern lopen een stel vandalen rond die informatie borden onderspuiten en aan gort slaan.

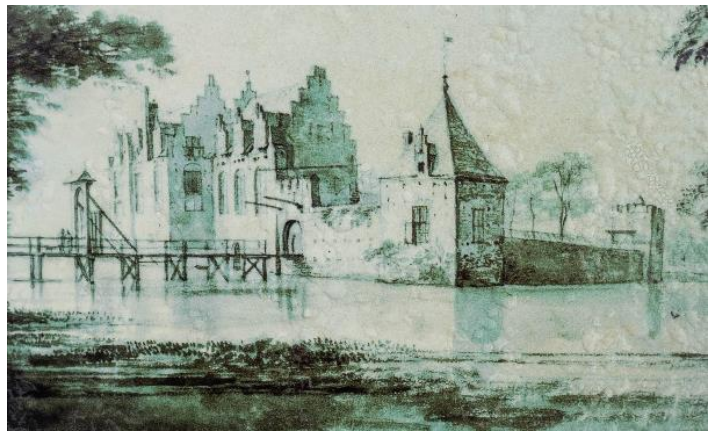
Ook de routepaaltjes zijn systematisch blauw of rood gespoten. Waarschijnlijk is in het reptielenbrein van deze idioten te weinig IQ om zich te realiseren dat alle informatie ook via internet op te vragen is, maar het blijft irritant.

In ieder geval zullen ze niet gezien hebben wat ze daardoor missen. Ik loop, door hun actie, verkeerd bij twee eilandjes en kom bij een bord dat ze hebben vergeten zijn tijdens hun bordenstorm, omdat het niet pal aan de route staat.

Wat hier niet staat is kasteel Nijeveld, dat eind 13^e eeuw werd gebouwd. Ene Willem V van Holland (geen familie van de van O's) heeft dit kasteel in de 14^e eeuw aan gort geschoten voor hij door zijn broer krankzinnig werd verklaard en voor de zekerheid ook opgesloten.

Verder is het hier best mooi; het is dan ook niet vreemd dat het kasteel vrij snel na het vertrek van Wim V is herbouwd, maar wel met een extra gracht en wat meer verdediging. Het heeft er eeuwen gestaan, maar eind 18^e eeuw was het dusdanig in verval geraakt dat het is gesloopt en tot verboden eilandjesgebied is

verklaard.

Hierna is het vooral een tocht door de nieuwbouw van De Meern, een plaats die me nog steeds op geen enkele manier aanspreekt. Ook dit beeld straalt een zekere depressie en troosteloosheid uit. Regelmatig staan er Limes informatieborden, maar allen zijn zo toegetakeld dat er weinig serieuze informatie uit te halen is.

Wel loop je door een tweetal parken: het Maurits- en het Meentpark. Volledig aangelegd en nog niet zo oud, maar zeker aardig om door te lopen. Onderweg zie je nog wel wat verwijzingen naar de Romeinse tijd die niet (helemaal) zijn vernield door de geestgenoten van Wim V v. H.

Allereerst is er weer een betonplaat waar je een houten toren op zou kunnen projecteren. En een kunstvoorwerp van een zinkende boot. En dat is een verwijzing naar “de Meern I”. Ook in de tijd van de Romeinen waren er al veel dobberdingen op de Rijn. En ook toen bleven ze al niet altijd drijven. Eenmaal in de rivierklei bleven ze lang goed. Rond de Meern zijn verschillende wrakken gevonden die allemaal “De Meern” met een extra nummer als aanduiding kregen. De Meern I, uit ca. 146, verging met man, muis en veel lading.

Het was een praam (een platbodem schip dat sterk lijkt op de Go-Dive boot) van eikenhout.

Onder de indruk van de info die wel leesbaar is gaat de tocht verder naar Castellum de Hoge Woerd. Wat blijkt, men heeft in de Meern een volledig Castellum nagebouwd op een plek waar ook resten van een badhuis zijn gevonden.

Binnen blijkt een café/restaurant waar je on-line kan stoeien met QR en digitale betaling, waarna het personeel je komt vertellen dat ze je bestelling niet hebben 😊. Het doet weinig af aan de pret, de koffie is prima. Nog even naar het toilet en dan.... sta je oog in oog met de De Meern I.

Hedendaagse archeologen begraven hun vondst dus direct

weer, maar de Meern I is geconserveerd en hier ondergebracht. Daarbij is er ook een gratis museum in het Castellum gebouwd.

In het museum is op verschillende manieren in beeld gebracht hoe de omgeving er door de eeuwen heen heeft uitgezien.

Een reconstructie van de praam mag daarbij niet ontbreken, ook zijn er vitrines met wat er zo aan boord is gevonden, zoals gereedschap, kleding etc. Waarschijnlijk was het bedoeld voor de legerplaatsen die we eerder deze tocht zijn tegengekomen.

Kortom als wandelaar is dit slecht voor het uurgemiddelde,

maar een hele leuke stop om meer te weten te komen over de geschiedenis van dit deel van het land in het algemeen en de Romeinen in het bijzonder. Buiten het Castellum is de plattegrond van het badhuis aangegeven en staan wat "Romeinse" pilaren. Persoonlijk vind ik de nagebouwde wachttorenen aan de grens van het gebied het mooiste. Daar kan geen digitale fantasie tegenop.

Daarna leidt de route door het oude de Meern langs het water naar Utrecht.

Het bijzondere van dit deel van de route is dat je door het Wim A park over de A2 loopt. Inmiddels is die snelweg alweer een aantal jaren ingekuuld, maar voor mij is het de eerste wandeling er overheen. Het is aardig om te merken dat je nu alleen nog over het Amsterdam-Waal kanaal hoeft om Utrecht in te lopen.

Langs zwembad den Hommel en het voormalige militaire hospitaal zou je door een park langs de Leidse Rijn naar het Centraal Station moeten lopen. Daar is de weg afgesloten en omdat ik geen zin heb in een extra rondje Oog en Al neem ik het water langs de andere kant, langs het muntgebouw dat in de stijgers staat.

Daarbij kom je langs deze houtzaagmolen waar ik vaak mijn middagronde liep, toen ik nog in Utrecht werkte. Het aardigste van deze straat is dat op weg naar het oude muntgebouw de op één na laatste reeks Nederlandse munten in het trottoir is aangebracht (zie volgende pagina).

Volgens de officiële routebeschrijving hebben we

het eind van de etappe dan al gehad. Maar wie in het WA park op de bus wacht komt nergens en dus is het een kwestie van doorlopen.

Eerst langs de jaarbeurs en dan bij de Rabobank oversteken naar de Catharijnesingel en het oude centrum van Utrecht.

Het eerste wat opvalt is dat ze rond de reeks oude kantoren van de NS een mooie parkomgeving proberen aan te leggen.

Oké, het is nog een grote zandbak, maar we houden het in de gaten.

Daarna is het een kwestie van de Oude Gracht aflopen tot station Vaartsche Rijn, wat een mooi

startpunt is voor de volgende etappe.

Bij Wandelnet maak ik melding van het vandalisme op de route. Ze blijken de terroristen al te kennen. Mocht iemand ze tegen komen: even wat IQ pilletjes er in graag.

Melding #48305 Status: **Definitief gesloten**

30-01-2024 om 11:53
Meldpunt: Status Definitief gesloten

Bericht:
Beste melder, Bedankt voor uw bericht. Helaas is er sinds ruim een jaar geregeld sprake van vandalisme langs dit deel van de route. Met name op de trajecten door de parken kregen we al herhaaldelijk te maken met verdwenen of met verf bespoten markeringen, waarvan u ook melding doet. Gezien de omvang van de vernielingen kost herstel veel inspanning, dus dat neemt helaas enige tijd in beslag. Tussen Harmelen en Castellum Hoge Woerd (of omgekeerd) kan ook de markering van het wandelnetwerk Utrecht Groene Hart worden gevolgd (blauwe pijlen op oranje vierkant). Deze route (via de knooppunten 76, 72, 67, 74, 75 en 81) loopt geheel gelijk met het Romeinse Limespad. Op de site van Wandelnet (onder "Routewijzigingen Romeinse Limespad") is hierover is een melding geplaatst.

TRAIECTUM, UTRAJECTUM, UUTTRECHT – 8 MAART

De wandeling door Utrecht geeft geen duidelijk aanknooppunt met het Romeinse verleden. Toch is die er wel degelijk. Men moest alleen even op het Domplein graven om er bij te komen: het oude *Castellum Traiectum*, wat niets meer of minder betekent dan “oversteekplaats van de rivier”. Nu waren er meer oversteekplaatsen, waaronder een in Maastricht. Utrecht werd de “beneden” oversteekplaats, Uut Trecht. De naam van de stad is nog wel een aantal keren aangepast, waaronder Ultrajectum in de middeleeuwen. Of Utrég, zoals de familie volhield.

Het is weer eens tijd voor nieuwe zolen onder de Hanwaggels, dus in een extra ommetje van 4,5 kilometer gaan Nelleke en ik, na het wegbrengen van de schoenen, op zoek naar “de Romeinen”.

Een klein stukje van de opgraving is te zien in DomUnder. Het is een combinatie van uitleg, film en zelf rondkijken. De uitleg begint met het verhaal dat de Rijn hier vroeger zijn hoofdloop had, ongeveer op de plek waar nu de Vismarkt aan de Oude Gracht is.

Een Castellum hier was wel een goed plan. De bouw begon rond het jaar 45. Een combinatie van bezetter plagen en domme pech zorgde er voor dat het castellum een keer of zes afbrandde in de loop der tijd. Het laatste castellum was van steen. De muur van het principium is nog goed te zien in de opgraving. Daar zaten zo'n 500 legionairs, allemaal huurlingen onder leiding van een vijftal “echte” Romeinen. Vrouwen en kinderen trokken mee met de soldaten, maar

woonden buiten het castellum in een dorp. Daar de soldaten weinig knok hadden, was er voor de meesten ook nog wel een tweede vak, zoals het bakken van dakpannen en het produceren van aardewerk, die dan weer op de plaatselijke markt werden verkocht.

DomUnder vertelt ook wat er later in het gebied van het Castellum is gebeurd. Nadat Willebrord in 695 het Christendom vanuit Engeland kwam verkondigen was dat in hoofdzaak het bouwen en afbreken van kerken, op wat nu het Domplein is. Dramatisch dieptepunt was de storm van 1674, die het middenschip uit de kathedraal blies. In de resten van DomUnder zie je ook nog delen van die oude Gotische kerk liggen. Op de volgende pagina zijn wat beelden van DomUnder op een pagina gezet.

Wij besluiten de tocht met een lunch in “het Zuiden” aan de Mariaplaats.

Hoewel het (bijna) een dubbele etappe is, kan de beschrijving kort zijn. Via de Rivierenwijk kant van het Merwede-kanaal loop je naar de Oranje-brug en steek daar over om aan de Hoogravense kant het kanaal verder te volgen tot het zuidelijkste punt.

Daarbij passeer ik mijn oude lagere school en werp ik nog een blik op de Rietveld flats waar ik mijn jeugd heb doorgebracht. Van daar steek je door naar Lunetten en Laagraven waar de route aansluit op het Waterliniepad. Samen gaan ze richting Kromme Rijn waar ze aansluiten op een klompenpad, de Camino, het Kromme Rijnpad en het Utrechtpad. Het Waterliniepad buigt af, maar de Limes gaat met de andere paden naar de eindbestemming. Verdere details staan in de eerste etappe van het Utrechtpad. Onderweg geven Bun-Bun stickers aan dat het echt over dezelfde wandeling gaat. Maar de Kromme Rijn is mooi en het weer beter dan voorspeld (zonnig, geen wind), dus als wandelaar zeur je niet.

Ik drink een kop koffie in Bunnik en daarmee hebben we de spanning voor vandaag wel gehad. Je moet ergens een grens trekken.

LIMESEN⁵

Het is duidelijk dat van het verhaal van het Romeinse rijk veel meer zichtbaar is dan ik voor mogelijk hield, en dat er bijna iedere etappe wel wat te limesen valt. Daarmee direct de vraag of er ook vandaag gelimest is. Het antwoord in nou, reken maar. De route gaat langs *Castellum Fectio*, de grootste vestiging die in

⁵ Fictief werkwoord. Betekenis: alles uitpluizen wat te maken heeft met de Romeinse limes in Nederland.

Nederland is gevonden. Het lag op de splitsing tussen de Rijn en de Vecht.

Het grondplan van een van de varianten van de vesting (het is een keer of zeven herbouwd) is nu in een grasland uitgelegd. Tijdens eerdere wandelingen heb ik het gebied al eens bekeken, nu loop ik er wat langer rond.

Er is helder te zien waar de hoofdgebouwen waren en waar de barakken. Ook de plaatsen van de poorten en de wachttoren (er is er zelfs een nagebouwd) zijn goed terug te vinden. Alles in in het platte vlak, maar op het [informatiebord](#) staat een 3D impressie, en een QR code leidt naar een filmpje van Wandelnet met een nog mooiere impressie. Bij het rondwandelen vind je op diverse plaatsen extra afdrucken van originele fondsten. Een deel staat op een extra pagina.

Naast het Castellum staat Fort aan de Vechten, en daar is, naast het Waterliniemuseum, een kleine extra tentoonstelling over de Romeinen.

Het fort is nog dicht, maar iemand heeft vergeten het op slot te doen, dus ik loop naar binnen om de tentoonstelling op mijn gemak te bekijken. In de gang erheen hangt een kopie van de Peutingkaart. Mooi groot, wat in een smalle gang absoluut niet tot zijn recht komt

Het is een drie keer niks tentoonstelling, al zijn de vier persona die alles uitleggen leuk bedacht

en er is een aardige foldertje (zit in de bijlagen).

Op de grond staat ergens een oude schoolplaat met het beeld dat men tijdens de oude lessen Vaderlandse Geschiedenis van deze periode had. Vergeeld, vervuild en kromgetrokken. De wandplaat schreeuwt om restauratie. En laten we eerlijk zijn, met Photoshop wordt het nog heel wat.

Castellum Fectio
 Welkom op archeologisch monument
 Castellum Fectio

LIMESSES⁶

In 1877 werd voor het eerst de *Schoolatlas der geheele aarde* van P.R. Bos gepubliceerd. Sindsdien kunnen we zeggen dat een grens een heldere stippellijn op een kaart is. In het landschap vaak aangegeven met paaltjes en bewapende lieden. Soms te paard, soms in een wachthokje, maar altijd met een indrukwekkend hoofddekseel. Maar hoe zat dat in de eerste 3 eeuwen? Een vraag die zomaar opkomt bij het afsjouwten van de oude Romeinse grens. En was er sprake van grensoverschrijdend gedrag?

Het antwoord lijkt van alle tijden: een natuurlijke barrière wordt het meest toegepast, hoewel je ook een muurtje kan neerzetten, zoals de Romeinen in Schotland (en de Chinezen hebben ook zo iets gedaan).

Dat is simpel als er een paar hoge bergen zijn, of een grote, stevig stromende rivier. Maar Nederland is, zoals op de foto te zien is, een delta. Ten zuiden van de stuwwal van de laatste ijstijd stroomt het water richting zee. Als er fatsoenlijke dijken zijn is die stroom voorspelbaar, maar zelfs nu hebben we dat nog maar ten dele in de hand.

De Romeinen vonden de Rhēnus hun grensrivier. Dat ging goed tot aan het woeste gebied waar later Spiculum zou ontstaan. Daar splitste de rivier zich en stroomde een deel verder als de O. IJssel het niet veroverd land in. Maar het merendeel van het water stroomde door naar Dorrestad, waar het de bocht naar Traiectum nam. Waarschijnlijk ging er nog wel een klein stroompje rechtdoor, dat water lekte weg. Vanaf Wijk bij Duurstede praten we nu dan ook over de Lek. Een aantal overstromingen, dijken en ruilverkavelingen later gaat de hoofdstroom nu door de Waal en is de Rijn goede tweede. Via de Lek stroomt nu het merendeel van het water weg, waarbij de eens zo trotse Romeinse grens is gereduceerd tot een mini-Rijn met plaatselijke namen als de “Kromme”, de “Vaartse” de “Leidse” en de “Oude”. Die Limes is dan wel weer onze route.

Nog maar één etappe en dan we gaan verder langs de trotse oude grens; langs “de Echte” .

In Romeinse tijd was er hier in Bunnik een volgende splitsing in de rivier. De Vecht (Fectio) boog af van de Rijn in Noordwestelijke richting. En dus was een fort op deze kruising wel handig.

---

⁶ Zelfstandig naamwoord: Latijn voor grenzen.

Dat vonden wij later in de geschiedenis ook. In geval van nood zou je het gebied rond *Castellum Fectio* blank kunnen zetten en zo den vijand op afstand houden.

Vandaag blijkt dit al genoemde deel van de Waterlinie vooral congrescentrum, maar verder slecht bewaakt dus ik kijk wat rond in de gangen van het fort en dus ook in het Romeinse deel van het Waterliniemuseum.

De Romeinse limes moet een vrij open grens geweest zijn. Handel met de niet veroverde gebieden was lucratief en de legers van de Romeinen bestonden voor een belangrijk deel uit huurlingen, waaronder de plaatselijke Batavieren⁷. In 69 vonden die

het tijd voor grensoverschrijdend gedrag, en onder het motto “*Kick out Romein*” werd het tijd voor wat knok, waar iedereen een jaar later op was uitgekeken. Los van wat lokale opstootjes moet het een vrij overzichtelijke tijd zijn geweest langs het Nederlandse deel van de Limes. Gepensioneerde militairen werden vanzelf Romeins staatsburger en kregen een stukje land. De Batavieren-huurlingen, meestal elite troepen, konden er eigenlijk goed van leven.

Hoewel de Waterlinie onze trots én werelderfgoed is, is die nooit heel functioneel geweest als grens. En feitelijk een nog opener grens dan de Romeinse Limes.

Hoe anders was dat in de strijd met de nakomelingen van de oorspronkelijke Batavieren. In 1914-18 was de kans groot dat deze asinus of stultum⁸ opnieuw langs zouden komen en dat een nieuwe limes wel een plan was.

Uiteindelijk kwamen ze pas in 1940, en bouwden weer een andere grens. Tijdens het wandelen van het Nederlands Kustpad (LAW 5) zijn de resten van deze, verder niet effectieve, Atlantic Wall overal te zien.

---

⁷ De Batavieren waren, volgens goed vroeg Duitse gewoonte, een afsplitsing. In dit geval van de Chatten. Deze laatsten hebben meer oorlog met de Romeinen gevoerd.

⁸ Dummkopfen

Tijdens WOI echter wilden wij uit angst voor deze Laat-Bataven niet achterblijven⁹ bij het oprichten van limeses en bouwden een extra grens.

Deze grens is zo dom en lelijk dat het niet wordt vermeld in het Waterline museum. Lokaal vindt men dit zo sneu dat er op de muren van een tunneltje wat oer-bunkers zijn geschilderd.

Daar loopt de weg naar de WOI limes, het lelijkste stuk waar ik in de afgelopen >3200 km langs ben gekomen: het bunkerpad. Maar het is zo oud dat het nu waarschijnlijk een beschermde status heeft. In ieder geval zijn er veel informatieborden en speurtochten voor ouders met kinderen.

Maar als gezegd, daarna kom je bij het jaagpad langs “de kromme”. Daar lopen vandaag veel andere wandelaars. Dat is niet verwonderlijk. Niet alleen is het mooi weer, maar langs het water zijn niet minder dan vijf routes uitgezet, waarvan een aantal doorloopt tot de “de echte”.

Zover kom ik vandaag niet in, Werkhoven is het echte eindpunt van deze etappe; daar pak ik de bus richting huis.

GELDERLAND

WERKHOVEN - RIJSWIJK (MAURIK – WERKHOVEN), 13 FEBRUARI

Rijswijk is een etappeplaats. Maar met openbaar vervoer is er nauwelijks te komen. En dus wordt het start/stop punt verplaatst naar Maurik. Dat ligt ook aan de route en is met OV goed te doen. LAW is in 2 richtingen aangegeven en daar maak ik vandaag gebruik van. De etappe is tussen Werkhoven en Rijswijk exact gelijk aan etappe 2 van het Utrechtse pad het in tegengestelde richting lopen brengt dan nog een beetje variatie.

De tocht vanuit Maurik is er een voor beginners: loop naar de Rijnbandijk en volg die tot aan Rijswijk. Stap daar op de pont.

---

⁹ Op dit punt willen we nog even verwijzen naar de disclaimer bij de inleiding

Neemt niet weg dat er geen sensatie kan zijn. Zo valt ineens op dat de huisjes van Bad Maurik wel erg dicht op elkaar staan. Gaan ze vluchtelingen onderbrengen? Is dit een volgende uitbreiding van het toeristen getto aan het eiland van Maurik? Het antwoord wordt een paar meter verderop gevonden aan de andere kant van de dijk. Het is extreem hoog water geweest en de enige oplossing om te voorkomen dat de huisjes wegdreven was ze “even” aan de veilige kant van de dijk parkeren.

Daarna is het doorlopen, langs de steenfabriek Roodvoet, naar Rijswijk. De conclusie is duidelijk: er mag dan geen OV zijn, maar het bestaat, ook al moet je twee keer kijken. Er zit een ooievaar op een nest en sneeuwkllokjes en krokussen staan in bloei. Het leidt geen twijfel, de winter loopt op zijn eind.

Dan is het een sprintje trekken en €0,60 afdragen om de pont naar Wijk bij Duurstede te nemen. Bij de pont staat in grote stalen letters “Tot Hier”.

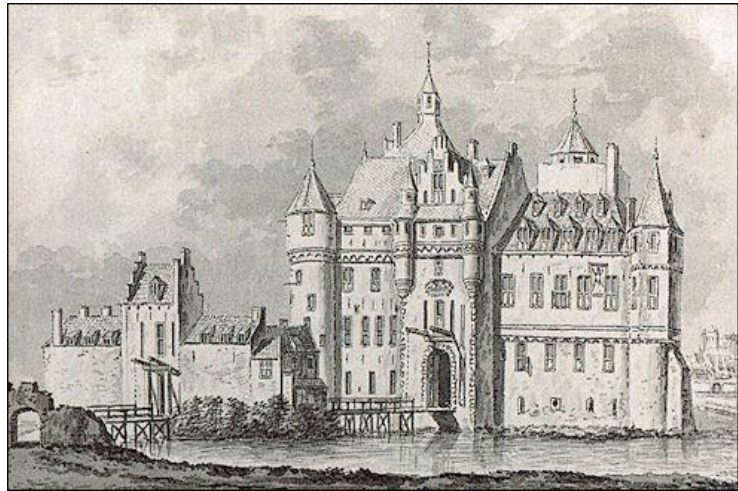
laatste goed. Hoewel, in Wijk zijn nog sporen van de Romeinen. Er staat een standbeeld met twee Romeinse koppen, maar dat is een WOII monument en slaat dus nergens op en er is een grensmarkering van het oude Romeinse rijk, met het vaste

archeologische voornemen om nog eens uit te zoeken of die grens echt wel ergens in de buurt lag.

Dat ligt ook lastig. Een voorlichtingsbord vertelt dat Rijswijk/Roodvoet onderdeel was van Wijk, maar door kanalisering nu “aan de overkant” ligt. Zonder Romeinen blijft er in Wijk bij Duurstede geschiedenis te over.

Net als bij de vorige etappe staat er een vrolijke Wijker om me de weg te wijzen. En dan bij voorkeur naar de ruïne van het 13^e eeuwse kasteel. Dat kasteel is neergezet toen Wijk bij Duurstede tot bloei kwam, nadat Dorestad van de kaart was verdwenen. Die stad ontstond een paar eeuwen na het vertrek van de Romeinen en werd het grootste handelscentrum van de regio.

En waar geld is zijn volkeren die je er vanaf willen helpen. In dit geval de Vikingen die de rivieren optrokken en de zaak leegroofden, en een tijdje de “buurt” zelfs overnamen. Langs de Lek staat zelfs nog een enorm beeld van een gewapende Viking.

De laatste eeuw is er veel onderzoek gedaan naar de verdwenen stad. Er wordt zelfs gewerkt aan een speciaal Dorestad museum in het oude raadhuis van Wijk. Voorlopig zullen we het moeten doen met wat reconstructies op internet, zoals deze van het oude havengebied van de stad.

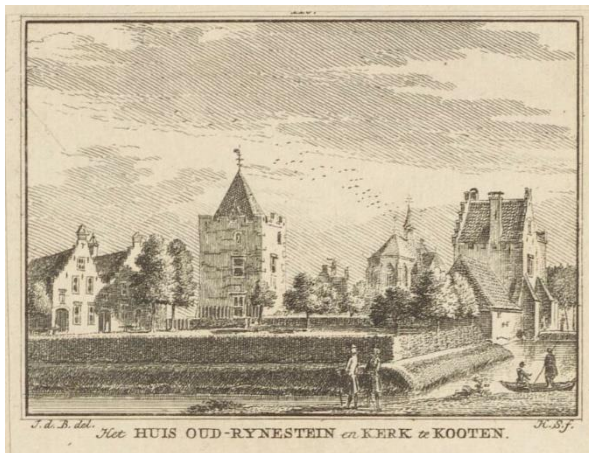

Op weg van de pont naar het centrum had ik de Viking en de kasteelruïne al gezien dus bedank ik de behulpzame Wijker voor zijn uitleg, maar leg uit dat ik aan het limesen ben en nog een stuk te gaan heb. Dat begint met het verlaten van de stad langs “de Kromme” waarbij je langs de havenpaaltjes van Dorestad komt.

Bij de vorige etappe is al stilgestaan bij riviernamen. Een bord langs de rivier legt uit dat lokaal “de Kromme” verder wordt verdeeld in de Wijkse-, de Engen-, de Oude Kromme- en de Werhovense- of Achter Rijn. De laatste twee zijn grote meanders van de rivier die je via een kanaal kan afsteken. In ieder geval als je een dobberding hebt die dat mogelijk maakt, denk ik bij het zoveelste bootje dat werkt aan een toekomst als wrak.

Vele kilometers later passeer je een richtingbord dat meldt dat je drie kilometer voorbij Wijk bent en nog maar één van Cothen. Daar wil ik een kilometer of vijf later de lunch gebruiken in Bossewaard. Als je die afstanden erg vindt moet je niet gaan wandelen, maar het is een aardige demonstratie over hoeveel ruimte een meanderende rivier inneemt. Er is genoeg te zien onderweg. Zoals allerlei watervogels in één van de Rijnen, mooie oude boerderijen (nu met een extra pagina) en vergezichten over het platte polderland met hier en daar een molen,

kerktoren en de Werkenhovense witte watertoren. In Cothen zwaai ik naar 13e eeuwse kasteel Rhijnestein, een hond met baasje en wat medewandelaars. Dit is niet de tijd om veel te wandelen, maar die enkele medeloper groet je altijd vriendelijk.

De meander kronkelt een stuk van het dorp af voor je aan de andere kant weer op de doorgaande weg komt. Vanaf dat punt is mooi te zien hoe het dorp er bij ligt met de begraafplaatsen, molen en kerk.

De Bossewaard is al uitvoerig beschreven in het verhaal over het Utrechtse pad. Het is zorginstelling waar vier man aan de slag gaan om je tosti te maken. Die is na een half uur af, dus de rust geldt als echte pauze. Ondertussen is er al afgerekend. De ober kan echt niet wachten tot dit spannende onderdeel is afgerond. Bij vertrek word ik heftig uitgezwaaid.

Daarna is het uitlopen tot Werkhoven. Daarbij wijk ik af van de route. De hele route heb is eerder gelopen, dus ook de meander van “de Oude Kromme”. Het schone lied “de paden op de lanen is” dient tijdens LAW regelmatig gezongen te worden als “de lanen af, de bagger in”.

Het stuk jaagpad hier is hoog zomer waarschijnlijk goed te lopen, maar is nu een paar kilometer glibberen en glijden, wat je alleen met wandelstok zou moeten doen.

Deze route geeft me bovendien de kans door Werkhoven te lopen in plaats van er weer langs. Ik ben hier nu al een aantal etappes gestart en geëindigd, maar steeds aan de rand van het dorp bij de uitstekende busverbinding.

De vraag is dan of Werkhoven de moeite waard is. Die beantwoorden ze zelf bij het plaatsnaambord. Het is carnaval. Onderweg maakt iemand heel duidelijk wat ze daar van vinden, maar daarmee poets het carnavalsfeest niet weg. Zo is mijn doel straks, onder het toeziend oog van Flipje, weer in Hotsjekkerstad te eindigen.

Werkhoven heet dezer dagen “De vergeten hoek”. En in alle eerlijkheid, zo ziet het er ook uit. Een paar kerken, een dorpspomp en wat villa’s en dan heb je het bijna gehad.

Bijna, want in de 9^e eeuw is hier de St. Stevenskerk gebouwd. Daarna is nog veel

kotteren en boren gevolgd voordat het zijn huidige vorm had, maar die heeft nog 14^e eeuwse elementen met een toren van tufsteen. Lans wat mooie oude boerderijen kom je snel weer bij de provinciale we en daarmee bij de bushalte.

De laatste bezienswaardigheid van vandaag en van Werkhoven is het dertiende eeuwse Beverweerd, dat ooit nog een van zonen van Wim v. ON is geweest. In de huidige vorm is het hagelwit, en heeft het wat van een slagroomtaart. Na de “van O.N.’s” is het op de adellijke ladder afgedaald via wat graven en baronnen naar de burgerij. Nu is het in handen van

een slager in Hilversum die alvast wat bomen heeft gekapt met het voornemen er villa’s te planten. Maar nu kan je nog genieten van het zicht op de polder en de boomgaarden.

UTRECHT

RIJSWIJK - LIENDEN (MAURIK – WAGENINGEN), 4 MAART

Na de vorige wandeling is het voor de hand liggend weer in Maurik te starten. Vanaf daar stelt de rest van de etappe weinig voor, zo’n 10 km. Met goede OV verbindingen in Rhenen en Wageningen start de wandeling daarom vandaag met een open eind.

Maar wel met de wetenschap dat het water weer hoog staat, en buiten zijn limesen is getreden.

Ter hoogte van het eiland van Maurik staat een verwijzing naar het Limes pad die me op het spoor van dit LAW heeft gezet. Op de een of andere manier mis ik het punt dat wel in etappe 7/8 van het Betuwepad is vastgelegd. De wandeling gaat dan langs de forellenkwekerij met een bocht om

Eck en 't Wiel heen richting Nederrijn. Het weer is prachtig en het verschil met de vorige etappe enorm. De lente is begonnen, met planten op een extra pagina als bewijs. Ook vogels zie en hoor je overal. Kieviten, lijsters, een tiental ooievaars en lepelaars. Het meest luidruchtig zijn de honderden ganzen in de lucht en in de weilanden.

Langs de dijk staat een eerste bord met

een tekst over de Romeinen. Met stelt dat men in deze omgeving geen belasting hoefde te betalen omdat de Batavieren legionairs leverden. Vooralsnog is het de enige aanwijzing dat er een grenspad wordt gelopen. Waar in de Meern vandalisme informatie onleesbaar maakte, zijn het hier vooral de elementen die weinig over laten van de info langs de weg.

Het Betuwse landschap maakt wandelen in ieder geval de moeite waard. Er zijn dan ook de nodige caravanparken en campings. De trends van de laatste jaren zijn de glampings en de yurts. Wat het laatste betreft: ze zijn misschien best lollig, maar als je probeert er zo veel mogelijk in een weiland te frotten lijkt de lol er voor mij wel af.

De Betuwe is ook het gebied voor seizoensarbeiders in de fruitteelt en de boomkwekerijen.

Daarbij kan je opmerkelijke borden tegenkomen, waarbij je je kan afvragen of het een waarschuwing is voor kinderen of onderdak in een lekkende schuur 😊

Het uitzicht over de Rijn, na Ingen, laat zien dat de waterstand wel heel erg hoog is voor een aardige wandeling langs de oever van de rivier.

Nu ken ik de het grootste deel van de wandeling van vandaag, dus ook het punt waar het waarschijnlijk fout zal gaan. Dat gebeurt ieder jaar wel een keer, maar er is een alternatief.

En hoewel je de ogen uitkijkt is er verder weinig verhaal van te maken. De enorme hoeveelheid water in de rivier blijft indruk maken, met op de achtergrond steeds de Cunera toren van Rhenen.

Dan draait de route van de Nederrijn af richting Lienden. Er zijn wat stukken weg waar hard wordt gereden, maar

gemiddeld loop je op hele rustige wegen, waarbij zelfs een ooievaar er geen problemen meer heeft vlak over de weg te vliegen.

Formeel de etappe finish, maar ik wandel met het gevoel dat ik net ben begonnen, dus we gaan door.

Tijdens een eerdere etappe is het koe knuffelen al langs gekomen. Voor de stedeling die terug wil naar de natuur biedt ook de Betuwe een alternatief. Alleen is het hier niet de koe, maar de

alpaca die de klos is.

Langs Lienden loop je door naar Kesteren. Onderweg heeft men, volgens de gids, Romeinse munten gevonden. Als wandelaar kan je dat alleen ter kennisgeving aannemen.

In Kesteren loop ik verkeerd, iets wat ik hier iedereen aan kan raden. Mits je dezelfde fout maakt kom je uit op het dorpsplein, waar je in de Ambtsman uitstekende koffie en soep met stokbrood kan kopen.

Wel een waarschuwing: een andere klant bestelt een verse jus. *“Lijkt me wel wat”*, denk ik. Tot ik zie dat er een pak jus uit de koelkast wordt getrokken en dat als *“verse jus”* wordt gereserveerd.

Daarna is het terug richting Nederrijn, langs Iepelaars. De originele route loopt vlak langs het water, maar ik kies er voor dit bordje te volgen. Wat dat betreft heb je mensen die op de millimeter willen lopen en mensen zoals ik, die vinden dat het wel leuk moet blijven. In de eerste categorie zie ik twee van de drie medewandelaars van vandaag.

Ze hebben zich een weg weten de banen naar het kleine stukje zomerdijk tussen de rivier en de volgelopen uiterwaarden. Daar zijn ze bezig met wegzakken in de modder om vervolgens stugge pogingen te doen er weer uit te komen. Ik zie ze voor het eerst een heel eind voor me

uit, maar tegen de tijd dat ze weer bij de winterdijk zijn heb ik ze bijna ingehaald en zie ik ze neerzakken op een bankje met een blik van "voorlopig gaan we hier niet meer weg". Met aan de overkant zicht op de Utrechtse heuvelrug, zo in het zonnetje, is dat nog niet eens zo gek.

Het geringe aantal wandelaars is

opmerkelijk, want er zijn een reeks tochten die door dit gebied gaan, zoals al uit het paaltje blijkt.

Kesteren ligt dan inmiddels een eind achter je. Na een kleine bocht langs de rivier kom je bij Fort de Spees, een fort uit de 17^e eeuw. Maar ook na die tijd (de wereldoorlogen) en tijdens de Romeinen waren hier al versterkingen. Om aandacht te schenken aan het laatste is hier een Romeinse wachttoren nagebouwd. Een legionair, die uit het juiste hout is gesneden, staat er stevig op wacht. Daarbij wordt hij ondersteund door een slagboom voorzien van een extra ketting en een stevig lips hangslot. Het

informatiebord maakt duidelijk dat dit een interessant punt is met veel bezienswaardigheden. Daarbij wordt niet vermeld wanneer de legionair pauze heeft, zodat een wandelaar die aan het limesen is een blik op deze bezienswaardigheden kan werpen.

En dus rest ons niets anders van het pad vervolgen richting Opheusden om daar € 1 af te dragen aan de veerman voor een overtocht naar de omgeving van de Blauwe Kamer en het gebied dat net buiten het Romeinse rijk viel.

De Blauwe Kamer is een schitterend natuurgebied en zou een goed moment zijn voor een klein ommetje en nog een kop koffie. De “locals” hebben nogal lopen stampen in het gebied, in de natte periode, zodat het op dit moment volstrekt onbegaanbaar is.

Daarna is het vooral kilometers maken richting Wageningen. Grotendeels weinig boeiend.

Wel staan er op een aantal plaatsen borden om WOII te memoreren. Wageningen is ten slotte de plaats waar de Duitsers in 1945 in hotel “De Wereld” capituleerden (tenzij je Fransman bent, dan vond de capitulatie later die week op Frans grondgebied plaats).

Voor mij is het schokkend om te zien dat een van de militairen op de foto op het bord mijn vader is, ook al had ik al eerder ontdekt dat hij op foto’s uit de dagen voor de invasie voorkomt.

De laatste meters van de etappe, in de uiterwaarden van Wageningen, zijn weer onbegaanbaar door de waterhoogte, maar ik loop er langs met een prachtig uitzicht. Tot het punt dat hij tijd wordt de bocht de stad in te nemen op weg naar de bus, waar ik nog geen 30 seconden op hoef te wachten.

Langs een oude joodse begraafplaats loop je van het busstation Wageningen naar de uiterwaarden langs de Rijn. De verwachtingen voor het limesen zijn vandaag laag, ik heb niets bijzonders kunnen ontdekken. Er wordt door archeologen wel wat gegraven bij de Holleweg, en af en toe iets gevonden dat misschien eventueel mogelijk iets te maken zou kunnen hebben met Romeinen. Maar omdat Wageningen noordelijk van de rivier ligt lijkt het

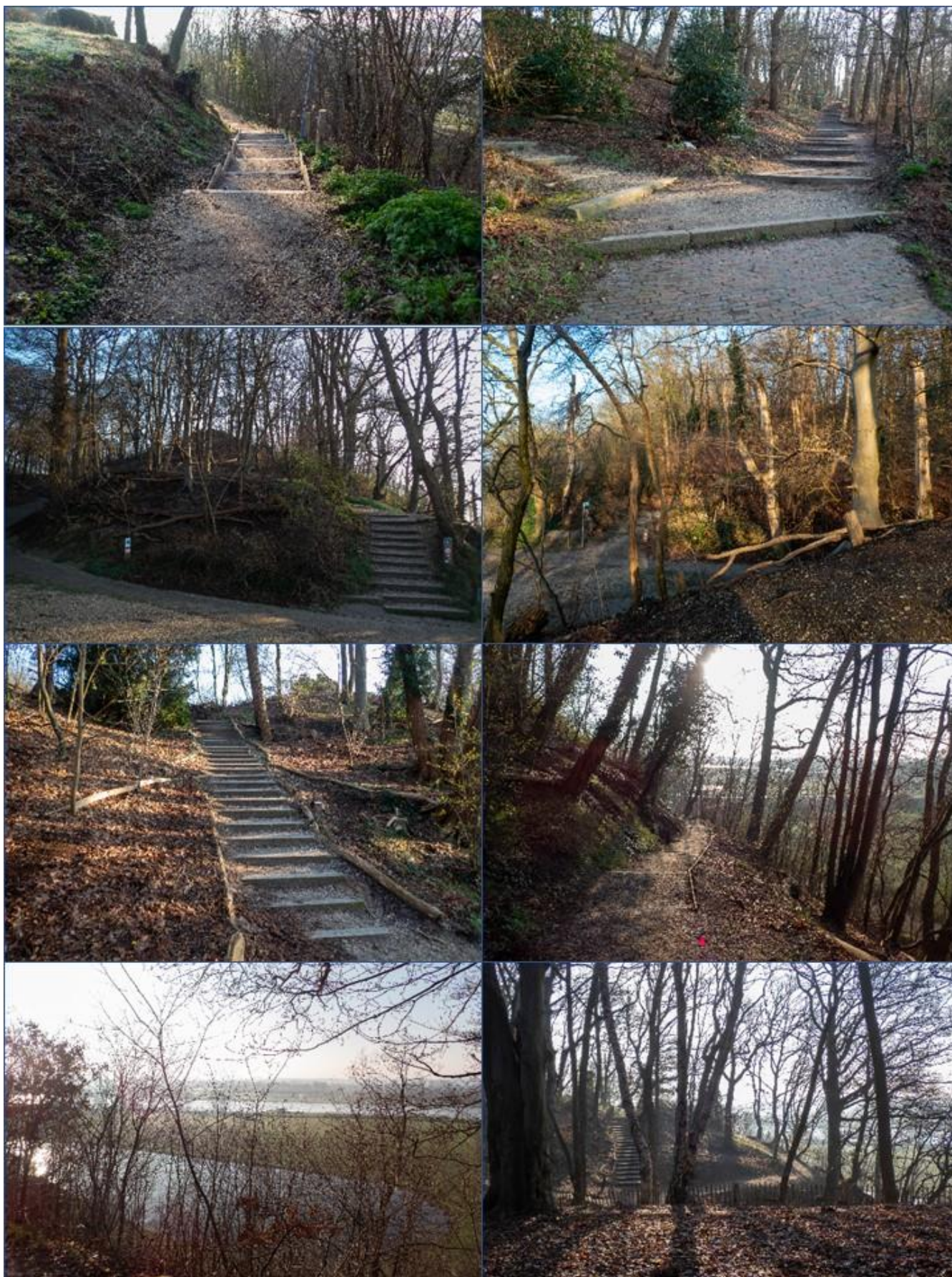
toch meer een Wageningse wens om “erbij” te horen dan een serieuze optie, al zal er best wel eens een Romein aan de noordkant van het water zijn geweest.

Dan moeten we er zelf maar wat van maken. Cornelia Anthonia klinkt ook heel Romeins, maar zij is gewoon de Wageningse waar ik mee getrouwd ben. En hoewel ze niet lang in de stad heeft gewoond, heeft ze na 70 jaar nog steeds goede herinneringen aan “de trapjes”. Omdat het leuk is daar bij die 70ste verjaardag aandacht aan te besteden en omdat we bij deze etappe zelf wat moeten verzinnen nu met een extra pagina en extra aandacht voor deze trapjes.

Maar eerst even iets over de aangepaste start van vandaag. De route begint in de uiterwaarden. Zoals op de foto is te zien gaat het pad al snel over in een meer. Het vinden van een droog deel van de route is dus noodzaak. Die optie is er al voor je de plaats uit bent. Je kan daar de stuwwal van de Wageningse Berg op. Op zich is die niet heel hoog, maar door deze wal, die is ontstaan in de laatste ijstijd, op en af te lopen pak je deze dag toch >700 hoogtemeters volgens mijn locus app. Hoewel ik die niet helemaal vertrouwd is het ontegenzeggelijk zo dat er in dit gebied heel veel trapjes zijn. Voor kinderen ongetwijfeld heel erg leuk, maar voor 70ers is het echt werken om die bulten op en af te lopen.

Om de een of andere reden heb ik dit stuk nooit gelopen, we kwamen altijd op “de Greb” uit. Maar ook dit deel van de stuwwal is prachtig. Bovendien heb je tijdens het uithijgen bovenaan de trappen de mogelijkheid om te genieten van het uitzicht over het stroomgebied van de Rijn en het polderlandschap van de Betuwe, wat met dit prachtige zonnige weer adembenemend is (voor zover die trap dat niet al geregeld had).

Bovenop de Wageningse berg ligt dan ook nog eens een mooi arboretum, waar de eerste bomen inmiddels in bloei staan.

Over een paar weken is het waarschijnlijk de moeite het Belmonte ook te doorkruisen, nu loopt de route er min of meer in de lengte langs en dat is voldoende. De spechten en zangvogels hoor je ook wel op afstand.

Hoewel wandelen in principe ongevaarlijk is, blijven de oversteekplaatsen wel een punt.

Geregeld zie je onderweg aandenkens aan verkeersslachtoffers, zoals dit bordje bij de drukke provinciale weg.

Wie de overkant ongeschonden haalt komt terecht in het Oranje Nassau's Oord. De naam van ONO¹⁰ geeft al aan dat het koninklijk eigendom is geweest.

Dat klopt KWIII "Gorilla" v.O.N. kocht het gebied voor zijn 2^e vrouw Emma en liet het paleis uit 1857 verbouwen. In WOII werd het gebouw zwaar beschadigd en later gesloopt. Na het overlijden van haar man liet Emma, die niets met ONO had, er een groot sanatorium bouwen. Dat gebouw is nog steeds goed te zien.

Daarnaast is het een enorm wandelgebied, dat ook claimt het hoogste punt van de Wageningse berg te hebben. Dat zal ook wel zo zijn, maar de hellingen zijn veel gelijkmatiger dan bij de trapjes, zodat het prettig wandelen is.

---

¹⁰ Lokale naam van het gebied

Er wordt aandacht besteed aan de gerestaureerde boswallen die in de loop der eeuwen in het gebied zijn gemaakt, en aan een ommuurde tuin die ooit van de vO.N.'s is geweest. Door die muur valt het bewonderen van de tuin trouwens erg tegen.

Via de Keijenberg kom je bij het Renkums Beekdal. De moerassige omgeving vormt een scherp contrast met de heuvels tot nu toe.

Midden in het gebied staat een kunstwerk van Jan van IJzendoorn dat bestaat uit watermerken op oude funderingspalen van de oude papierindustrie. Langs het gebied staat hier meer informatie over. De papierindustrie was hier van de 16^e tot de 20ste eeuw actief en maakte gebruik van de sprengen en beken in het gebied. Voor die info moet je trouwens wel verkeerd lopen 😊. Ik doe dat bij de brug over de Halve Radsbeek, even na het watervalletje en het oliemolen monument.

Doe je dat niet, dan wordt je door het centrum van Renkum geleid. Doorlopen langs het beekdal is even lang, maar biedt de mogelijkheid om langer te kijken naar het beekdal met daar achter de stuwwal van ONO.

Bovendien heb je daar een volgende kans om een monumentaal gebouw niet te bekijken. Deze keer gaat het om Kasteel Grunsfoort, een stevige vesting die hier tussen 1372 tot 1780 heeft gestaan. Een informatiebord biedt de mogelijkheid om een beeld van de late middeleeuwen te vormen. En eerlijk is eerlijk: niet alleen de Romeinse tijd is boeiend.

Op de grens van Renkum, langs de uiterwaarden, staat een verwarrend route bordje. Na enige twijfel kies ik voor rechtdoor, langs de Heelsumse beek en door de Jufferwaard met veel ruines. Ondanks dat je dicht langs de Rijnover loopt is het terrein prima begaanbaar en hebben de lokale grote grazers bedacht dat ze niet op het pad hoeven te recreëren.

Na de Jufferswaard gaat het weer omhoog de Noordberg op. Na wat fraaie vergezichten over het Rijndal daal je weer af om onder de A50 door te gaan. Het viaduct staat vol met graffiti, die deels niet onaardig is, zoals deze kat van een bekend schrijver.

Direct daarna geeft de routemarkering al aan dat je, met de wandelaars van het Maarten van Rossumpad, naar boven moet. Boven kom je ook nog langs een uitkijktoren die ik vriendelijk groetend voorbij loop. Bij het oversteken pak ik het verkeerde pad. Note to self: Soms is teruglopen lonend!

Mijn besluit een “stukkie” af te snijden eindigt in een gevecht met bramenstruiken en omgevallen bomen en takken. Waarbij ik verbaasd wordt aangekeken door mede Limes lopers¹¹ Ik win de strijd met het “gewas”, maar teruglopen was zeker sneller geweest. Heuvel af kom je langs een akkergebied. De mede limesers menen langs de grens van de akker een oude mortiergranaat te ontdekken. Hoewel ik het hou op een suikerbiet

neem ik geen risico en voer het tempo wat op. En zo kom je bij Kasteel Doorwerth. Oorspronkelijk stamt het uit de 13^e eeuw. Onduidelijk is of de Graaf van Vianden of de Bishop van Utrecht het eerste kasteel heeft vernietigd. In het kader van de Limes geven wij de voorkeur aan de bischop (Zijn naam was trouwens Hendrik van Vianden 😊). Die sluit met zijn latijn beter aan bij dit verhaal. Aan het “*Fides pulchra, pecunia et potentia pulchriora sunt*”¹² zal hij op “ze Utregs” hebben toegevoegd “*gooit die zoi moar in de hens manne!*”.

In de jaren daarna is de waterburcht opnieuw opgebouwd door de burchtheren van Dorenweerd, maar nu met veel minder brandbaar materiaal.

In de eeuwen daarna is het kasteel versterkt en uitgebreid. Tot het in 1944 goeddeels aan puin geschoten werd. In tegenstelling tot Cronesteyn, Nijeveld, Wijk bij Duurstede, OranjeNassauOord en Grunsfoort is Doorwerth herbouwd. En wat nog mooier is, je kan er met de museum jaarkaart in. Daarbij krijg je direct een goede plattegrond en route. Die zit in de bijlage, dus we kunnen kort zijn met de omschrijving. Alleen een beschrijving van “de Zalmen” en de binnentuin ontbreken.

¹¹ Herkenbaar aan de gids

¹² Geloof is mooi, geld en macht mooier

De eerste mag zeker niet ontbreken. Het is een prima restaurant voor een lunch.

In de binnentuin staan verder wat aardige beelden.

In het kasteel zijn drie musea, ook die staan in de folder. Van

het jacht-museum willen we de verontwaardigde blikken van de fazanten niet onthouden. Er wordt wel heel veel tijd besteed aan het uitleggen waarom jacht zo goed is. Een

opgezette leeuw en idem beer ontcrachten dat een beetje. Waarom zou je die in een Nederlands jachtmuseum tentoonstellen? De uitleg van de valkerij is daarentegen uitgebreid en bijzonder goed.

Alles bij elkaar is een bezoek aan Doorwerth de moord voor het wandel-uur gemiddelde, maar zeer de moeite waard.

Na het kasteel en de omringende grachten en dijken is het nog één keer heuvel op in Landgoed Duno en de Hunneschans.

Van daar loop je Heveadorp in. Een voormalige arbeidersdorp waar men zich met de productie van onder meer laarzen bezig hield. Even voor het eind van de etappe is een bushalte. Het laatste stukje is volgende keer aan de beurt, een goede bushalte moet je niet aan je voorbij laten gaan.

Deze etappe is een prachtige wandeling. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat er vele andere

wandelingen door het gebied gaan. LAW4, het Maarten van Rossumpad, is al genoemd. Voor de volledigheid dan ook nog de klompenpaden die je achtereenvolgens passeert:

[Wageningse Eng-](#), [Nederrijnse-\(XL\)](#), [Hartense-](#) en [Doornweertse pad](#).

HEVEADORP, WESTERBOUWING - ARNHEM, MEINERSWIJK, 13 MAART

Het thema van deze LAW is de Romeinse bezetting. Noordelijk van die grens lopen heeft dan ook weinig zin als je meer wil weten van dat deel van onze geschiedenis. Maar je moet toch van A naar B, dus loop ik verder vanaf die sympathieke bushalte waar de vorige etappe is geëindigd. Je mag er onmiddellijk weer trapjes op de Valckeniersbossen in. Je komt daarbij langs een enorme betonnen bak. Lelijk, maar met een mooi verhaal. Dit is het gebied van

veel heldere beken. Aan het begin van de vorige eeuw is deze bak gebruikt als filter om het schone beekwater nog schoner te maken. Daarmee wilde men hygiënischer melk produceren. De poging heeft het afgelegd tegen pasteuriseren.

Wat het weer betreft: na wat zonnige etappes miezert het. Een Bun-Bun sticker zegt eigenlijk alles wat er verder over het weer te vertellen is. Nu is in de inleiding gezegd “*er is geen slecht weer, alleen slechte kleding*”, dus het gemiezer is op zich geen beperking, maar het weer doet wat met de ondergrond. Daarom bij deze etappe een pagina over wat een natte periode met de bodem doet. En in alle eerlijkheid: er waren ook lange probleemloze paden. Maar waar ze bij wielrennen helmaal opgewonden raken van de casseien stroken zijn het vandaag de modderbaden die om “enige aandacht” vragen.

Wat de wandeling verder betreft: deze etappe loopt weer parallel aan een groot deel van het Maarten van Rossumpad en het [Rosandepad](#). Dat laatste heb ik vrijwel exact 2 jaar terug met zus Karin gelopen. Op de kaart is te zien dat die route (in het rood) even voorbij de Westerbouwing in Oosterbeek wordt opgepakt.

Op dat punt staat een oude kerk. Uit de 10^e eeuw zijn al aanwijzingen dat er een kerk was. In de 12^e eeuw werd deze voor het eerst verder uitgebouwd. Toevoegen van een toren en een modernere look volgden in de eeuwen er na, maar daar werd de kerk niet jonger op.

Dus werd het “de oude kerk”, tot deze werd overgenomen door een andere factie van de Christenen, die het oude kerkje omdoopte in de Oude Hervormde Kerk, en hem direct op slot deden. Dat hielp maar ten dele want in

1944 werd de kerk gebombardeerd en kon je via alle kanten naar binnen. De kerk is daarna gerestaureerd en teruggebracht naar het uiterlijk in de 12^e eeuw. Alleen de toren uit de 14^e eeuw mocht blijven. Het is een aardig verhaal, maar het meest ben ik onder de indruk van de enorme boom op het kerkplein, die me sterk aan de Harry Potterfilms doet denken.

Met het bombarderen van de kerk zijn we direct bij het [oorlogsverleden](#) van dit gebied. Op allerlei plaatsen staan informatie- en herdenkingsborden. Wie ze op het gemak “allemaal” af wil lopen kan terecht bij een aantal uitgezet wandelingen. De [airborne wandeling](#) is de grootste, die één keer per jaar als massa-evenement wordt georganiseerd. Daar de merktekens er het hele jaar staan, is massatoerisme geen must.

De route daalt verder de stuwwal af en gaat de klei van de uiterwaarden van Oosterbeek in.

Een deel van de weg gaat over het terrein van een camping die nu een grote modderpoel is en waar allerlei dobberdingen liggen te wachten tot het seizoen begint. De uiterwaarde bagger is natuurlijk van alle tijden en je kan er meer mee doen dan je kleding wasmachine-rijp maken. Dat blijkt hier wel uit een ruïne van een baksteenoven. Sinds 1861 bakte men hier stenen. Deze oven werd in 1913

gebouwd volgens een nieuw energiezuinig ontwerp. Hij bleef in gebruik tot 1976 toen de Rijn zo buiten de oevers trad dat het vuur doofde en de stoom de oven van binnen uit sloopte.

Iets verder ligt er een opvallende ommuurde kuil in het uiterwaarde landschap.

Het is een plek waar je een volgend laat-middeleeuws kasteel niet kan bewonderen. Het gaat om kasteel Rosande, waar de polder en het klompenpad naar zijn vernoemd. Gebouwd in de 14^e eeuw, afgebrand in 1515 & 1538 verdween het eind 18^e eeuw definitief nadat de Fransen het hadden gesloopt en de buurt (waaronder de gemeente Arnhem) de resten prima

bouw materiaal vond.

Er zijn nog goede gravures van het slot, dus in dit verhaal kan je er van genieten.

Via bagger in uiterwaarde gaat de tocht naar het landgoed Mariëndaal. Op dit landgoed heeft tussen 1392 en 1580 een klooster gestaan. Het enige wat daar nog aan herinnert is een kunstwerk van drie bogen en een QR code. Dus ook van [Mariënborn](#) is niets meer te zien.

Het klooster lag naast het huidige hoofgebouw, een landhuis aan Mariëndaal 8 uit ca. 1735.

Zo langzamerhand begint dit verhaal bol te staan van reconstructies en oude gravures.

Ook van het klooster bestaat een reconstructie, hoewel ze er nog meer

vraagtekens bij zetten dan ik bij de hele beschrijving van dit Limespad, en dat zegt iets 😊

Heel Mariëndaal is de moeite, zoals de vijver waar het water voor het klooster vandaan kwam en een Spoorviaduct uit 1845.

Waar je in ieder geval moet kijken is bij de *Groene bedstee*. Een fraaie beuken [berceau](#) die in 1856 in Engelse landschapstijl

werd aangelegd. De bomentunnel heeft een totale lengte van ruim 300 m.

Daarna is het een stuk door het bos tot je langs en over het spoor in Arnhem komt.

In Arnhem kom je al snel bij het (voormalige) Elisabeth gasthuis uit 1878, een prachtig gebouw in neorenaissance stijl. Vervolgens loop je langs een aantal scholen, tot je bij het Montessori lyceum langs een oude begraafplaats de stuwwal af naar de Rijnsoever.

Daar kom je langs de kunstacademie. De buitenkant staat stijf van de Street art, waaronder een klok van "Tik-Tok, friend of the family".

Op de Mandela brug staat reclame voor een Street artwandeling in [Arnhem](#)

Vanaf de brug is mooi te zien hoe er wordt gewerkt aan het versterken van de oevers tegen de extremere waterhoogten door klimaatverandering.

De route gaat via die brug de Rijn over waardoor we terecht komen op de oever waar de Romeinen zich wel hadden gevestigd.

Aan de zuidkant van de Limes ligt, naast de nieuwbouw, een mooi stuk natuur in Uiterwaardenpark Stadsblokken en Meinderswijk.

In het gebied lopen ook grote grazers met de nodige waarschuwingsborden zoals *“loop niet door een kudde”* en *“ze kunnen onvoorspelbaar gedrag vertonen”*. In het kader van ons thema is het richtingbord *“castellum”* interessant.

Onderweg is veel uitleg over de geschiedenis en de natuur van het gebied. Vandaag zie en hoor je veel zangvogels en overal ganzen- en eendensoorten. Speenkruid en hoefblad zijn de belangrijkste voorjaarbloeiers.

En zowaar, na een paar kilometer worden de snaterende ganzen overstemd door de stemmen van middelbare schooljeugd.

De schoolklassen blijken op een historische excursie te zijn, want in dit gebied liggen zowel resten uit WOII als [Castellum Castra Hercules](#).

Of eigenlijk wat men er van heeft gemaakt. Het grootste deel van het castellum is weggespoeld en archeologen hebben, wat ze hebben gevonden, afgedekt. Maar daarboven zijn met betonijzer en stenen de grenzen van het principium nagebouwd. En er staan borden met uitleg. Wat opvalt na alles wat we onderweg al zijn tegengekomen is dat men hier een sterk, stenen castellum toont van het type dat uitsluitend aan het eind van de Romeinse periode werd gebouwd. Ook de hoogte van het model is op zijn minst twijfelachtig.

Verder beweert men dat er hier 5000 legionairs zijn gelegerd. Ook daar moet je vraagtekens bij zetten. Mogelijk dat het bij langs trekkende legioenen een

keer druk is geweest, maar in *Castellum Fectio*, het grootste bekende castellum, waren maximaal 1500 man.

Zojuist is de onvoorspelbaarheid van de grote grazers vermeld. Deze keer is het wel heel bijzonder. Wie bedenkt dat een kudde ineens enthousiasme voor archeologie heeft opgevat.

Het maakt wel dat de overgrote meerderheid van de scholieren een eerbiedwaardige afstand van [Castellum Castra Hercules](#) blijft.

Dat afstand houden is wel eens anders geweest. Eerder is [reenactment](#) gehouden van de Bataafse opstand uit 69 n Chr. De foto van dit evenement moet vooral het moderne uiterlijk van de opstandelingen worden opgemerkt.

Tevreden met het feit dat er deze etappe toch aandacht aan de Romeinen besteed kon worden hebben de ontwerpers van het pad hier een punt achter de etappe gezet. Maar omdat ik, in tegenstelling tot de schooljeugd, geen fiets bij me heb en dit gebied niet alleen is ontdaan van opstandige batavieren, maar ook van OV mag de wandeling worden verlengd in een richting naar eigen inzicht.

In mijn geval wordt dat het begin van de volgende etappe. Die gaat via het Elderveld met een boog om een nieuwbouwwijk heen tot een plek waar je soepel naar Station Arnhem Zuid kan lopen langs een paddentrekpad waar niet iedereen gelukkig was.

ARNHEM, MEINERSWIJK - BEMMEL, DE PAS – NIJMEGEN, 21 MAART

Via station Arnhem-Zuid wordt de route weer opgepakt. Met een lichte frustratie want om daar te komen moet je overstappen in Elst en de route loopt in bijna rechte lijn terug van Arnhem-Zuid terug naar Elst. Bijna alles in de route is verhard, dus niet heel spannend. Wat wel aardig is, is dat de wandeling door de Betuwe gaat, maar door het deel dat niet door het streekpad wordt bezocht. En het is bloeitijd voor het eerste deel van de fruitbomen. Dat maakt de tocht extra mooi.

Direct buiten Elst begint het Lingezege park van 1700 ha., aangelegd om te voorkomen dat Nijmegen en Arnhem volledig aan elkaar groeien. De naam verwijst naar de rivier de Linge en de zegen. Dat laatste verwijst naar

de sloten die het water van kavelsloten opvangen en afvoeren naar de rivier. Lingezege is weer verdeeld in een aantal sub-parken. De eerste is met een goed gevoel voor dyslexie "De Park" genoemd.

De straatnaam geeft in ieder geval aan dat ik goed zit in het kader van het thema van dit LAW.

In Elst wordt het alleen maar beter. In de kerk zijn, na een bombardement in 1944, Romeinse resten gevonden. Nu zijn kerken bijna per definitie gesloten, dus ik doe niet eens moeite om aan de deur te rammelen.

Wel staat er aan het dorpsplein een aardige beeldengroep. Het begint me op te vallen dat ieder dorp dat in het verleden een paardenmarkt heeft gehad die geschiedenis benadrukt met een beeld.

Maar wat verder, nadat de route onder het station gaat, is een groot park.

Er staat veel nieuwbouw en bij het bouwrijp maken van de grond is er het nodige materiaal uit de Romeinse tijd gevonden. Een van de vondsten was

het overblijfsel van waarschijnlijk de grootste tempel ten noorden van de Alpen, de tempel van Hercules Magusanus. De naam is een combi van een Romeinse en een Gallische god. Bij de Romeinen kon er altijd nog wel een heilige bij.

Een bord met toelichting is krachtig met spuitbussen behandeld, maar na enig werk met photoshop moet het er zo uitgezien hebben. De plattegrond is wel aangegeven, op eenzelfde

manier als we bij eerdere etappes zijn tegengekomen.

Vandaal en co. hebben hier nog geen oplossing voor gevonden.

Een park dat hier aan grenst is gebouwd in de vorm van een Romeinse arena, al is niet te achterhalen of dit bewust of toeval is. Een klein houtsnijwerk maakt

duidelijk dat de Romeinen

het uiteindelijk niet gered hebben. Als goedmakertje staat in het park nog wel een Romein peinzend voor zich uit te kijken.

Na Elst gaat de toch verder langs de snelweg. Het pad is ook bedoeld als fietssnelweg. Onderweg is op veel plaatsen een fietskettingmotief terug te vinden, onder meer in de straatverlichting.

Daar is ook een volgend deel van Lingezege te vinden, het Vierdaagsebos. Als je vertelt dat je aan langeafstand wandelen doet kan je wachten op de vraag "doe je ook aan de vierdaagse?".

Het antwoord kan kort zijn: onder geen voorwaarde ben ik bereid om me in massaevenementen te storten. Bewondering voor de lopers, maar op (zeer) grote afstand. De foto van het bos vat mijn bezwaren perfect samen: het zijn er veel te veel en veel te dicht op elkaar. Oké in het bos de bomen en tijdens die wandeling de medemens maar niet dus. De wandeling gaat verder naar Bommel – de Pas.

Onderweg met meer bloeiende boomgaarden, en heel veel aardige informatieve borden over archeologie en natuur, waaronder de lokale grazers.

Het is jammer dat bewegwijzering in Lingezege niet geweldig is. Zo schijnt het grondplan van het Huis te Ressen ergens te liggen. Dit kasteel heeft er tussen de 13^e en begin 19^e eeuw gelegen, met de nodige heren verbouwing.

Nu hebben we al een grote reeks “kastelen die je hebt gemist” in dit verhaal, dus huis te Ressen voegen we met veel enthousiasme toe.

Bommel – de Pas is het formele einde van de etappe. Bommel zie ik in de verte liggen, maar het pad gaat onverhard verder

via de Bommelse Zeeg en Landgoed Doornik, beiden onderdelen van Lingezege.

Het is prettig wandelen tussen de bloeiende bomen. Wederom mis je een kasteel, nu een uit 1326, Kasteel Doornik.

Bezeten door Fransen, bevrijd door Maurits v.O.N. en uiteindelijk buitendijks geëindigd bij dijk aanpassingen. Daar is het kasteel in 1823 afgebrand.

Daarmee eindigen we echt deze etappe, maar niet de wandeling.

Het bekende probleem met het gebrek aan OV gaat ook hier op.

In de verte ligt Lent, en daar is een station. Het blijkt dat ik het vrijwel goed heb uitgezocht. Via de dijk naar het station, en dan naar huis. Bepalend woord hier is uiteraard “vrijwel”. De dijk is onderdeel van het project “versterk de dijken” zeker bij de Waal waar ik inmiddels naast sta. Een paar vriendelijk heren in gele hesjes sturen me onverbiddelijk de uiterwaarden in. Met een bocht terug naar Lent lijkt

overdreven, en de stad aan de overkant lijkt maar een rivier breed van me vandaan.

En er zijn veel bruggen in beeld, dus een eenvoudige oversteek richting station moet een eitje zijn. Wel, dat is het ook, als je stopt met de route te lopen. En dat gaat ook weer wat ver. De Waal heeft een zijstroom, met het 3 km langgerekte Veur-Lent eiland in het midden. Het Limespad gaat onverbiddelijk richting meest westelijke brug. Daarbij passeer je “het gezicht van Nijmegen” een enorm beeld langs de Waal dat een vrije impressie is van een Romeins masker dat hier is gevonden. Je kan er in klimmen en door de ogen naar de stad kijken.

Het originele masker ligt in museum Valkhof dat nog op de wenslijst van deze LAW staat.

Ondertussen is het een kwestie van rustig doorsjokken naar de laatste brug (met extra pagina).

Vandaag, en zeker in dit stuk, zijn er best veel mede- en tegenwandelaars. Elkaar vriendelijk groetend voorbij gaan is zeker niet vervelend.

Aan de stadskant is het een kwestie van teruglopen. Daarbij kom je langs “de nieuwe Honig”. Mijn vader heeft in de Utrechtse vestiging

gewerkt, en een andere telg uit de Honig familie was chirurg van Nelleke, dus het is een gebouw dat me zeker opvalt (en anders was het wel gebeurd door de enorme hoeveelheid graffiti).

Formeel een heel eind terug langs de rivier, maar ter hoogte van het centraal station draai ik de stad in. Nog even langs de kop van Kronenburg park waar ik in een visstalletje een lunch weet te scoren. Verder is Nijmegen de grootste Romeinse stad in dit gebied. De verhalen daarover zoeken we uit bij de laatste etappe van het Nederlandse deel van dit Limes pad!

NIJMEGEN – BERG EN DAL, 16 MEI

Het weerbericht belooft diepe ellende, maar ik waag het er op. Door de vakantie is er bijna een maand geen etappe gelopen, het is dus weer tijd.

Het weerbericht is niet de enige hobbel. Het OV wil ook niet meewerken om me naar het eind van de etappe te brengen. Daarom valt het besluit om zo dicht mogelijk bij het eind van de etappe te starten met de terugweg naar station Nijmegen, zodat vervoer bij aankomst verzekerd is.

De apps geven drie buslijnen die me zouden kunnen helpen, maar ook bij navraag op het busstation wordt niemand concreet. Uiteindelijk stap ik in bij een man die zegt normaal in Eindhoven te rijden en dat hij de buurt niet kent, maar die alles voor me uitzoekt. Uiteindelijk adviseert hij me zelfs uit te stappen als hij ergens het bord “Duivelsberg” ziet. Ik waag het er op. De conclusie is dat het toch vast niet echt lukt op het juiste punt te komen.

Dat laatste blijkt te kloppen. Je loopt het dorp uit en begint al snel aan de 565 hoogtemeters van vandaag.

Daarbij gaat de tocht in een hoog tempo naar het punt dat ik zie als “het begin van de route”.

Toegegeven, die ligt in werkelijkheid op de top van de Duivelsberg, maar deze “aanlooproute” pakt ook een groot stuk van de weg door het Duivelsberggebied en er echt overheen is al gebeurd in Etappe 2-17 van het Pieterpad.

Het eerste deel van de route is door

het stijgen en dalen duidelijk het zwaarste van de dag.

Daarbij kom je nog langs een heel ouderwets richtingbord met handjes. Het is zo ongeveer het enige positieve wat er over de route aanduiding gezegd kan worden. We zitten dicht op de Duitse en de oude Romeinse grens, dus afhankelijk van de invalshoek die je kiest is de routeaanduiding ruk, Scheisse, cacas of jerk. Maar met Locus maps lukt het uiteindelijk prima.

De hoogteverschillen zijn veroorzaakt door de laatste ijstijd, waarin deze heuvels zijn opgestuwd.

Na de Holdeurnse Hof kom je in een meer open glooiend landschap en ontmoet je een van de favorieten van de Romeinen: de wijngaard. Door het veranderende klimaat doen die het beter, zoals hier het Wijnterras Holdeurn.

Vanaf de wijngaard is het een prachtig vervolg op de bossen van de Duivelsberg met glooiende heuvels met weiden (vooral met paarden), mooie bossen en bomenranden.

Je passeert een Fletcher Hotel met een groot bord dat het om de een of andere reden ook een bedevaartsoord is. Het benadrukt nog eens dat we in het gebied zitten van het diepe katholicisme. Die conclusie wordt nog eens benadrukt door als ik de Heilig Landstichting passeer. Het is nu deels een museum, maar ik besteed er weinig aandacht aan, omdat de lucht dreigend blijft.

Net voor de Heilig Landstichting kom ik trouwens een waarschuwingsbord tegen dat nieuw voor me is. In mijn hoofd begint spontaan *Psycho Chicken* te spelen 😊

Vorbij de stichting staat een intrigerende steen. Het lijkt een laat Romeins artefact. Een blik op internet onderschrijft dat. Het gaat om een 30 km fietstocht die is ontworpen voor de 2^e etappe van de Giro d'Italia uit 2016. Bij de steen staat een houten bord met opschrift Wandelroute ± 5 km. Het wijst naar natuurgebied Westermeerwijk. Ook staat er een paaltje met een plaatje "Romeins Aquaduct". Hier kan je een aantal dingen over zeggen:

- weer taalgroep afhankelijk: "Prima", "Das ist doch Super" of "Bene",
- De paaltjes volgen elkaar duidelijk en in het juiste tempo op,
- De wandeling volgt de LAW etappe 17 op de voet en
- Je komt langs Romeinse elementen, wat een belangrijk element van het limes is.

Kijk de morene is prachtig en heerlijk om te wandelen, maar als je een beetje comfortabel water van A naar B wilt brengen ligt ze toch knap in de weg. Een beetje een Romein accepteert dat niet en begint direct met het aanleggen van een Aquaduct. Er zijn er een drietal gegraven en ook na bijna 2000 jaar zijn die nog goed in het landschap te herkennen.

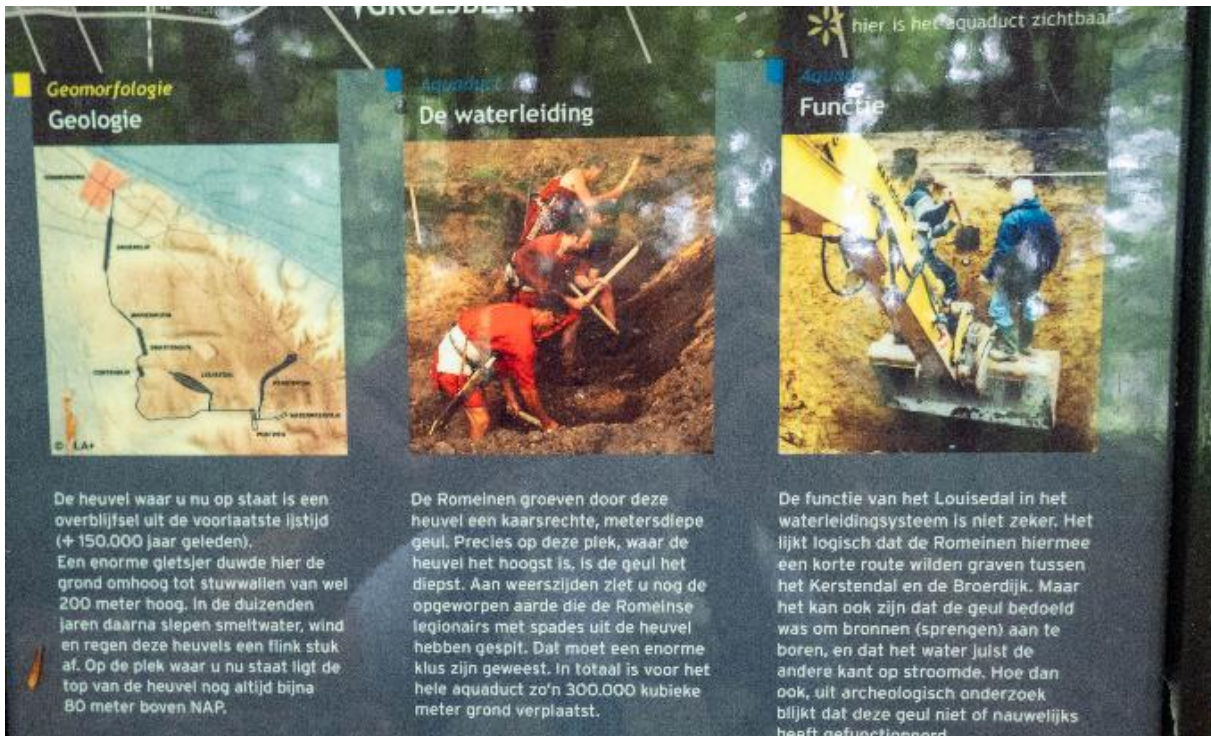
Informatieborden maken duidelijk waar je moet kijken en in tegenstelling tot de

vandalen van de Meern worden ze met rust gelaten.

Hoewel het aan het eind van de dag niet meer is dan een kilometerslange geul in het landschap vind ik dit een van de meest indrukwekkende Romeinse resten van de hele LAW. Niet alles is bewaard gebleven. Een deel van de Heilig Landstichting is prive bezit geworden, waarbij de nieuwe eigenaar het cultureel erfgoed heeft geëgaliseerd.

Het routebordje op de [Broerdijk](#) vermeldt niet alleen dat je op + 55 m. NAP zit, maar heeft ook een QR code naar de website waar naast bijgaande wandelroutekaart ook veel over de geschiedenis en de GPX code te vinden is.

Uiteindelijk leidt de route je Nijmegen in. De bewoners van de Broerdijk zijn trots op de link met het Romeinse verleden. Zo trots dat een buurtinitiatief heeft geleid tot een heus rotonde monument. Daarbij hebben ze het de voorbijganger niet onmiddellijk makkelijk gemaakt. Het bestaat uit een tekst met enorme letters. Dat lijkt dan makkelijk, maar je ziet de tekst alleen in zijn geheel als je de rotonde helemaal neemt. Als je dat doet kom je al snel tot de conclusie dat de tekst in het Latijn is. Nu zitten er al veel etappes op, dus basic limes Latijn is inmiddels wel verworven.

Helaas is dat in dit geval niet volstrekt onvoldoende, want de tekst staat op zijn kop en in spiegelschrift. Het verhaal gaat, en ik geloof het beslist, dat bij regen en de juiste lichtinval de tekst goed leesbaar spiegelt in de waterplas rond het monument. Dit etappeverslag begon met het onheilspellend weerbericht, dus ik zou er op kunnen wachten. Maar waarom zou ik net voor de finish zeiknat regenen als er internet is. Dus kom je ooit in Nijmegen op rotonde op de Broersdijk: dit staat er: AQUA (aquaduct) CASTRORVM (het legerkamp) NOVIOMAGI (bij Nijmegen).

Aan die weg zit ook een snackbar. Eenmaal binnen legt de eigenaar uit dat hij niet open is, maar dat ik wel kan wachten tot hij open gaat. Vriendelijke man die ik helaas moet wijzen op het weerbericht.

Niet veel later loopt de route langs een zuil. Het is een replica uit 2011 van de keizerszuil op de markt die in de 1ste eeuw is opgericht door het 10^e legioen. Van daar kom je op de heuvelrug die uitkijkt over de Waal. Nu was dat aan het begin van de jaartelling de hoofdstroom van de Rijn. De enorme uitgestrektheid en het uitzicht op de veel lager gelegen rivier maken duidelijk hoe strategisch deze plek was en hoe logisch dat dit zich tot de belangrijkste noordelijke stad van het Romeinse rijk ontwikkelde.

Op verschillende plekken is kunst te zien die naar de Romeinen verwijst. We maken er een extra pagina van.

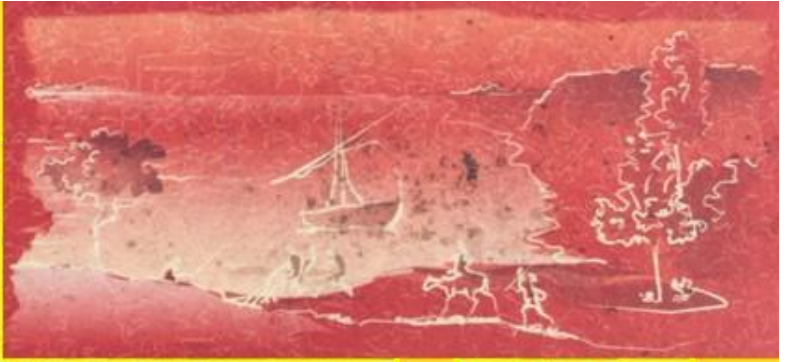
Het keizer Trajanusplein is het formele start/stop punt van de etappe. Het is een enorm plein met ergens in de verte een beeld van Romeinse keizer die heerste aan het eind van de 1^e

eeuw. Op hetzelfde plein staat het beeld van de Vaandeldrager (WOII) en van Peter Kanis uit de 16^e eeuw. Even denk ik een Romeins beeld te zien, de naam Peterus Canisius duidt wel in die richting. De heer Kanis was een professioneel katholiek en schijver van religieuze teksten. En niet de minste, zijn werken zijn in 26 talen vertaald en beleefden >1000 herdrukken. Op dat punt is hij onbetwist Nederlands kampioen. Uiteindelijk is hij heilig verklaard.

Vanaf het plein kies ik er voor de borden naar het station te gaan volgen, waarbij ik op de markt een lunch scoor bij een viskraam. Terwijl ik de laatste happen wegwerk loop ik Nijmegen CS op. Het Nederlandse deel van de Limes zit er op! Op een ommetje na dan...

Kunst & Romeinen Nijmegen

TWEE STENEN. FORENS van meer dan tien meter hoog markeerden tussen ongeveer 100 en 350 na Christus deze plek. Het waren grafmonumenten, opgericht voor belangrijke inwoners van Nijmegen. Dat kunnen militairen, maar ook burgers zijn geweest. Meestal lagen zulke monumentale graven langs de wegen. Hoe belangrijker de overledene tijdens zijn leven was geweest, hoe dichter zijn graf bij de weg lag. In dit geval zijn de graven opgericht bovenop de hoge steile heuvelrug, wat vanuit de verte zeker indruk zal hebben gemaakt.

OMMETJE NIJMEGEN, 21 MEI

Samen echt lange afstanden lopen zit er vanaf een bepaald moment helaas niet meer in, maar de kortere wandelingen blijven zeker leuk. En waarom dan niet Nijmegen, na Leiden en Utrecht. We pakken de trein naar de stad en beginnen daar aan een stadswandeling.

Altijd een leuke start, al bedenken we vooraf dat we toch zomaar wat zouden kunnen afwijken.

Het uiteindelijke resultaat zie je hier: 6 km en twee musea! Vanaf het station lopen we langs de kop van Kronenburgpark met middeleeuwse torens en muren. Een uiterst geschikte plek voor een photoshoot voor een nieuw project: Knorf goes Dutch!

Daarna is het een zwerven door het centrum met een aantal opmerkelijke punten zoals de Stefanskerk, waar twee tipi's in staan. Voor ons roze varken een mooi rustmoment.

Om het beeld staan een groot aantal Duitse toeristen met rondleidster die dit een ideaal punt vind om de hele markt te omschrijven. Nu heb ik het zo langzamerhand wel gehad met toeristen die plekken monopoliseren, dus is ga gewoon naast haar staan om mijn foto's te maken. Als ik zeg dat ik ook alleen maar mijn werk doe kan zij het wel waarderen, maar de Duitsers zijn ernstig verdeeld, zeker als Marike met een beroemdheid op de foto mag 😊.

De rest van de wandeling is er voldoende te zien. Van de littekens van het geallieerde WOII

Daarna kom je al snel op de prachtige markt met het beeld van Marike van Nimwegen, de hoofdpersoon uit een mirakelspel uit de 16^e eeuw.

bombardement, waarbij meer doden vielen dan tijdens het bombardement op Rotterdam tot de vernieuwde Waalkade. Daar staat een mooi, 3 meter hoog beeld “de Waterwolf en de Aquanaut”.

Daarna is het door naar “de Bastei¹³”, want tenslotte is ook dit onderdeel van de Romeinse Limes tocht. Sinds de komst van de Romeinen heeft Nijmegen vesting elementen. De in de 16^e eeuw gebouwde

Stratemakerstoren was hier onderdeel van. Toen in de 19^e eeuw een groot deel van de vesting werken werden gesloopt waren er inmiddels huizen op de toren gebouwd, dus bleef deze toren staan. Nu hadden ook deze huizen niet het eeuwige leven en veranderde de

toren in een museum. In 2017 is om het geheel een nieuwe muur aangelegd en is er een nieuw museum ontstaan. De vloer en deel van de muren werd tijdens de werkzaamheden blootgelegd. Dit kon als Romeins worden gedateerd. De kelder van het museum besteedt veel aandacht aan de geschiedenis, waarbij de nodige ruimte is voor informatie over de Romeinen met houten oefenzwaarden, legionairs en animatiefilmpjes. De manier waarop de rivier langs de stad loopt en de ontwikkeling van handel op het water en verdedigingswerken zijn best leuk uitgewerkt.

De Bastei besteedt verder veel aandacht aan natuur, wat voor ons als biologen altijd leuk is en er is een restaurant met uitzicht op de Waalkade, zodat we ook iets te genieten hebben tijdens de lunch.

Na het bezoek gaan we verder de heuvel op, want de Bastei is niet eens het hoogste punt. Daar komen we ook langs de nodige oudheden, zoals de ruïne van Barbarossa.

---

¹³ Een Bastei is een hoefijzervormige toren. De achterkant zit tegen de stuwwal aan.

Heuvel afwaarts kom je bij Museum Valkhof dat beroemd is om zijn Romeinse schatten. Maar op dit moment ook om zijn renovatie. Maar met elders een tijdelijke ruimte. En dus gaan we via de markt richting Keizer Karelplein. Waar we ongeïnteresseerd worden ontvangen. We komen tot de slotsom dat er 2 hoofdsoorten baliekluivers zijn in musea. Mensen die er in geloven en jaarkaartbezitters als gewaardeerde musea liefhebbers zien en ze zeer hartelijk verwelkomen (zoals in de Bastei) en zij die jaarkaartbezitters eigenlijk klaplopers vinden en je op de grens van onbeschoft verder laten. Zoals hier. Maar het wordt snel gecompenseerd. In deze tijdelijke ruimte in een oud bankgebouw staat “the greatest hits” van Valkhof tentoon gesteld. Ongetwijfeld vindt de afdeling Design het een logische tentoonstelling, maar bij mij blijft het toch

een beetje hangen in “prachtig, maar verwarrend”. En dus stap ik op een bewaker af met de vraag waar ik “het masker” kan vinden. De man blijkt een service gerichte topper die ons in rechte lijn naar de Romeinse zaal brengt. Er zijn wat vitrines met gesp-spelden en munten en een aantal grafstenen die de ruimte altijd lekker vullen. Het absolute topstuk is het gezichtsmasker uit de 1^e eeuw dat in de 20^e eeuw uit de klei is gehaald. Het was de inspiratie voor het 6x3m beeld “gezicht van Nijmegen” dat ik in de etappe Arnhem – Nijmegen ben tegen gekomen. Ook het origineel bezoeken is echt een aanrader.

Tot slot is er een spiegelzaal. De suppoost komt weer aansnellen, nu om me een paar slofjes aan te praten, zodat ik de waanzinnige effecten in de zaal kan bekijken. Daarna is het terug naar het station. Ergens in de bosjes van het plein moet een beeld van Keizer Karel staan. Maar prominent, hoe kan het ook anders in een katolieke omgeving, is bisschop Ferdinand Hamer. Het is maar een weetje. Vanaf Nijmegen zetten we de dagkaart in om in Utrecht mijn verzoelde hanwaggels op te halen.

Daarna is het terug naar Tiel waar we de dag afsluiten bij “Buitensporig”.

BERG EN DAL – KLEVE

Soms heb je betere ideeën dan andere dagen. Eerst naar de kapper en dan naar het startpunt is mogelijk niet het beste idee. En als je dan op het station staat en de automaat vriendelijk vraagt om een dagkaart komt het antwoord “ze zijn op”. Nu heb ik héél veel tijd voor de trein vertrekt, dus ik duik maar eens in de NS app. Dat is eerst een tijd schoppen tegen een chat-bot. Maar ik moet de NS nageven dat ze een mens inzetten als er rook uit de chatbot komt. Lang verhaal kort: ik krijg het advies om het op een ander station te proberen. Dank je wel NS, ik loop eerst wel naar Opheusden 😞. Tegen de tijd dat die conclusie is getrokken ben ik op weg naar Nijmegen na een normale incheck.

Vanaf daar heb ik snel een bus naar Berg en Dal. Bij de halte in dat dorp staat nog steeds de man die ik vorige keer in het voorbijgaan heb gezien. Omdat ik deze keer een andere route richting Duivelsberg pak kan er nu wel een foto gemaakt worden. Al snel gaat de route omhoog naar de top van de Duivelsberg. Het is stevig baggeren, want de enorme regenoverlast heeft duidelijke sporen achtergelaten.

Tegen de tijd dat ik boven ben heb ik nog nauwelijks meters gemaakt, maar is het wel etenstijd. En dus wordt er bewust gekozen voor een volgende vertraging: een pannenkoek bij restaurant de Duivelsberg. Er komen een reeks kale koppen met kromme benen naar het restaurant lopen. Het lijkt wel een criminele organisatie. Dan zie ik dat hun voertuigen blauwe zwaailichten hebben: de lokale politie houdt werkoverleg. Na de lunch is het dan echt zover, we gaan de Duitse limes over! Maar voor die tijd nog een blik op deze kant van de grens.

NS Chat

Oké! Ik verbind je zo snel mogelijk door met één van mijn collega's.

Een moment geduld alsjeblieft. Zodra er iemand beschikbaar is, kun je verder met het gesprek.

Goedemorgen, ik neem het gesprek over van de virtuele assistent. Waarmee kan ik je helpen?

Gisteren had ik nog 3 keuzedagen. Nu beweert de automaat dat ze op zijn. Help!

3 0

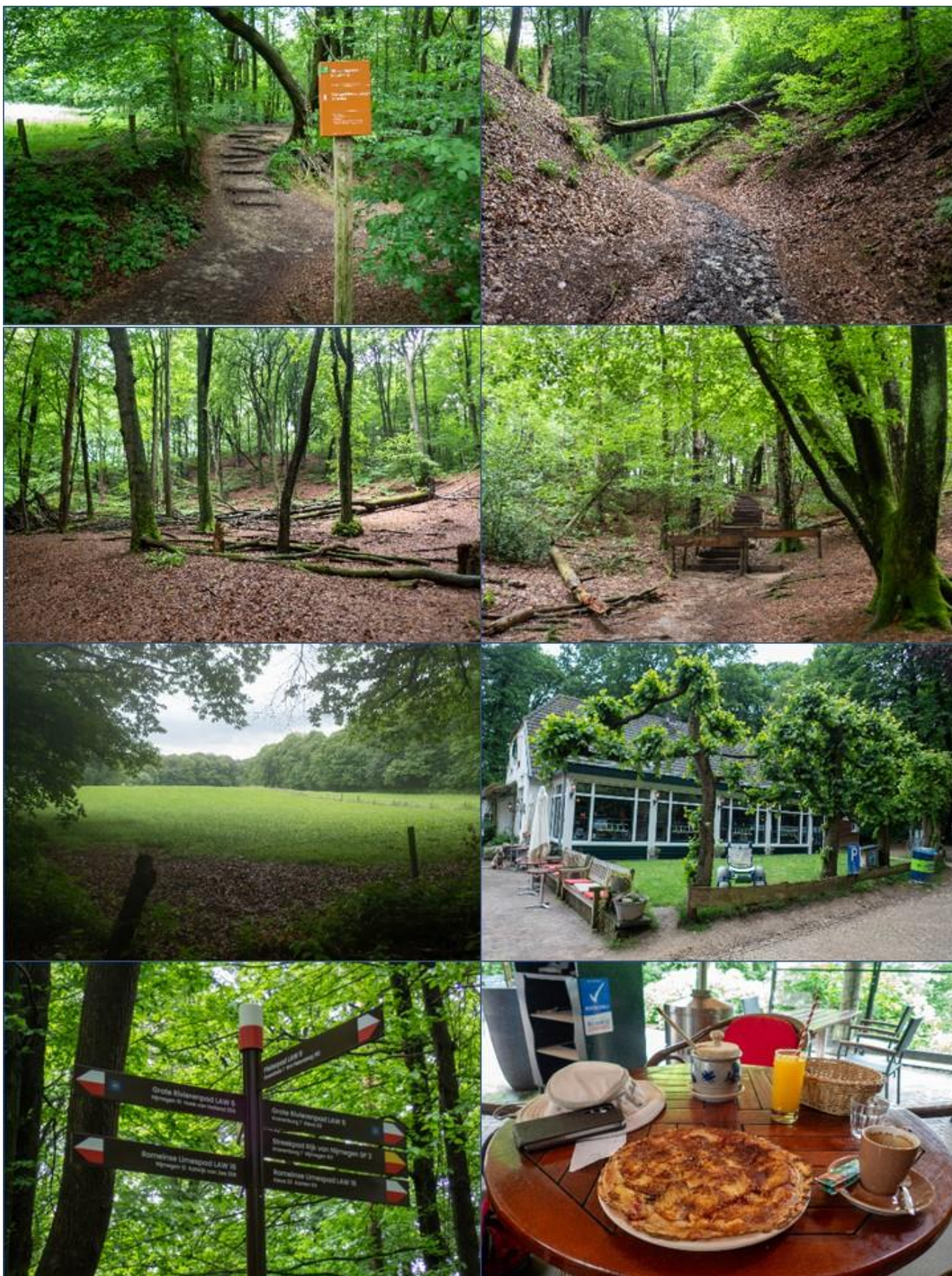
Zou ik de volgende gegevens van je mogen: voorletters, achternaam, geboortedatum, postcode, huisnummer, kaartnummer en je e-mailadres?

Dan kijk ik even met je mee in mijn systeem.

Kaart heb je nu RP Kool

En als ze er nog zijn, kan je dan verlengen? Het wordt moeilijk nu nog op te nemen. Met een uurdienst zit ik er niet op te wachten een trein later te nemen

Typ hier je bericht...

Bij hervatting van de wandeling blijkt de Duivelsberg een enorm knooppunt van LAW en SP's, maar het is goed te doen om de juiste richting te pakken. De wandeling gaat dan door een agrarisch gebied met mooie golvende heuvels. De lucht is dreigend, maar houdt het daar gelukkig bij. Eerst passeer je Wyler, voor je in en door Kranenburg loopt. Dit is een aardige plaats. Het heeft een markt met een stierenfontein, een kerk waar ze trots op zijn, en een station waar ze weinig meer aan hadden toen de spoorlijn werd opgeheven.

Nu zit er net als in Tiel een restaurant. Ook de VVV over de Gelderse Poort heeft er een plek gevonden. Kranenburg stamt uit de middeleeuwen, wat nog te zien is aan iets wat ooit een slotgracht is geweest en wat resten van verdedigingstorens en muren die nu zijn ingebouwd in woningen.

Maar met wat kunst zo hier en daar is het absoluut niet vervelend om door te lopen.

Hoewel het rond de 20 duizend inwoners heeft is het vrij uitgestrekt en loop je via de weilanden het dorp in en uit tot je richting Kleef kan.

Onderweg hoef je niet gek op te kijken als je in het Nederlands wordt gegroet of gesprekken in het Nederlands hoort. Er zijn nogal wat mensen aan de Duitse kant van de Limes gaan wonen.

De route aanduiding wordt nu dubbel. Er is

wat vertrouwd Rood-Wit, maar de "minder subtiele" Duitse aanwijzing X7/A2 neemt de overhand. Alles bij elkaar loopt het qua timing uit de hand, dus bij Kleef zie ik af van een extra slinger door het bos.

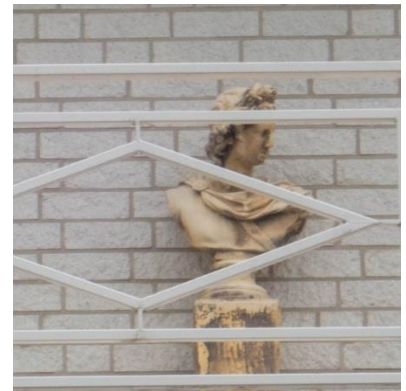
De heuvels en maisvelden zijn ook mooi, dus het is mooi zo. In Kleef wordt de routeplanner op "Bahnhof" gezet.

Ondertussen denk ik na over de vraag of deze etappe me iets heeft opgeleverd in de kader van de Romeinse Limes.

Dat valt heel erg tegen. Er was dat ene beeld op een balkon, maar het lijkt me eerder Grieks dan Romeins en eerder tuincentrum dan opgraving.

Ook in het centrum van Kleef kom ik niet echt verder.

Misschien is de zaak op deze foto van een zeer verre nazaat van een achtergebleven Romein, maar met een Grieks gekleurde luifel kan ik die ook niet echt serieus nemen.

Een volgende teleurstelling is het Bahnhof.

Toegegeven, er liggen een paar spoorstaven, maar als die al ergens heen gaan dan is het net naar ons land.

Gelukkig stopt er binnen

een paar minuten een bus die me zonder overstap naar Nijmegen brengt. De eerste meters in Duitsland zijn afgelegd.

KLEVE – KALKAR, 08 JULI

OV brengt me redelijk probleemloos bij Kleef, waar ik het Limes pad direct oppik. De rood-witte aanduiding is vervangen door de Duitse: zwarte stickers met een wit X of een >. De route is niet helemaal duidelijk, in 2 dagen zie ik de E8, A3 en A4. En die zijn het dan niet volledig eens met de GPX. Dan kan je in paniek te raken, of improviseren. Dat laatste is een randvoorwaarde voor LAW. Voordat ik dat in Kleef kan verlaten loop ik tegen een beeld van de beroemdste schilder van de stad op: Barend Cornelis Koekoek die hier in 1862 is gestorven. Ondanks dat hij uit Middelburg kwam wordt hij duidelijk als Klevenaar geëerd. Daarna is het langs het water en de beboste heuvels de stad uit.

Op de grens van de plaats staat een obelisk met inscripties over de stadsgeschiedenis. Een ervan was de aanwezigheid van de Romeinen, dus er is vandaag gelimest.

Buiten de stad kom je snel in het Landschapspark Johann Moritz von Nassau-Siegen¹⁴. Het was een opmerkelijke telg uit de Nassaufamilie, die onder meer een Maurits huis in Den Haag liet bouwen. Na een leven lang vechten en slavenhandel bedacht hij dat hij een classicistisch graf in het bos wilde. Om precies te zijn op de Papenheuvel bij Bergendal¹⁵. Hoewel een deel van kunst op het graf is vervangen door replica's staat er nu

een indrukwekkende boog in het bos. Je kan een discussie beginnen over de vraag of het overbrengen van gafelementen naar een museum grafroof is, maar de musea zullen dan naar voren brengen dat het lichaam de man na een jaar is overgebracht naar het familiegraf. Een ander aardig weetje is dat JMVNS veel aan tuinaanleg deed en onder meer een laan met linden liet aanleggen. Zijn maatje Frederik Willem I van Pruisen vond dat zo prachtig dat hij in Berlijn ook zo'n laantje wilde. Met dierentuin, net als in Kleef. En zo is Bahnhof Zoo en Unter den Linden ontstaan.

Vanaf de Papenberg heb je prachtig zicht op de landerijen, met in de verte Kleef. Eenmaal het bos uit is het genieten van de flora langs de akkers. Vroeger maakten we de grap dat er 's ochtends vroeg een Duitser naar buiten stapte en "geef acht" brulde, waarna de

grassprietten de rest van de dag keurig in het gelid stonden. Daar zijn ze wel overheen, al zie je regelmatig bordjes die uitleggen waarom de natuur tegenwoordig zo tekeer mag gaan, maar daar is niets mis mee. Ook bij appelboomgaarden staan veel bordjes met een vergelijkbare strekking, nu uitgebreid met uitleg over het nut van schapen tussen de bomen. Die vreten veel, maar niet alles, zodat ook hier een prachtige flora is. Voor het eerst dit jaar is

het ook tijd voor toegepaste biologie: op hellingen die zon georiënteerd zijn vind ik de eerste rijpe bramen.

Op de akkers verbouwen ze veel verschillende gewassen, aardig genoeg voor een aparte bladzijde.

¹⁴ Ook wel: De Braziliaan, John Maurice, Jan VIII vN-S, Jan Maurits vN-S of "achterneefje van Vader des Vaderlands".

¹⁵ Bergendal is wat anders dan Berg en Dal. Ander land 😊

Na de Papenberg loop je een paar kilometer over de Voltaire weg, genoemd naar François-Marie Arouet. Op deze weg heeft de filosoof in 1740 de Pruisische koning Frederik II ontmoet. De weg is 6,5 km en brengt je uiteindelijk bij slot Moyland. Voor die tijd buigt de route af, maar met goed zicht op het museum kasteel.

Het laatste stuk voor Kalkar gaat weer door een bos, waarbij een vervelende bocht langs de hekken en prikkeldraad van een groot militair complex wordt gemaakt.

Daarna is Kalkar snel in zicht. In het park aan het begin van de stad staat een opmerkelijk groot en lelijk beeld om de helden van WOI&II te herdenken met veel tekst waarom het daar is neergezet.

Daarna is het maar een paar minuten om via de oude en mooie marktplaats bij het bed voor vannacht te komen: B Zweie Heimat, Grabenstrasse 111. Met de voortreffelijke bakker op het marktplein is het niet erg dat het niet B&B is. De kamer

blijkt een volwaardig en uitstekend onderhouden appartement te zijn. In de voortuin is een vriendelijke Duitser met bier en sigaar geplaatst. Terecht, want het is nadrukkelijk niet roken binnen. Verder ben je redelijk snel klaar met de stad. Vroeger kon je er uitgebreid protesteren tegen de snelle kweekreactor, maar die is als pretpark geëindigd. In het centrum zijn wat mooie oude kerken die, in tegenstelling tot wat op de borden staat, dicht zijn.

Ook de molen is dicht, maar die produceert bier, dus heeft niet onmiddellijk mijn belangstelling

Eten bij de Pizza-Kneipe of de andere Italiaan van het stadje lijkt passend bij de tocht, hoewel de Aziat me ook trekt. Lang hoeft ik er niet over na te denken, want allen zijn net zo dicht als de kerken. En dus eindigt de dag in een traditionele schnitzel kroeg.

Nelleke wijst me nog op het bestaan van een oud klooster tegenover de B. Deze blijkt niet gesloten maar afgebroken. Alleen de buitenmuur en de appelboomgaard staan er nog. Met schapen, bord en een nest ooievaars.

Als gezegd: het dorp heeft een voortreffelijke bakker. Dat het personeel om te schieten is, is niet erg want een goede koffie en een broodje is alles wat nodig is voor een goede start van de dag.

Daarna is het in straf tempo de plaats uit voor een van de mooiste wandelingen dit jaar. Wel is het werken, want er zitten een aantal stevige heuvels in: vandaag pak ik 745 hoogtemeters.

Een deel van de route bestaat uit “holle wegen”, zoals je op het Pieterpad tegen komt. Kuddes vee kunnen makkelijk opgedreven worden tussen wallen rond de weg.

Een aardig gebruik in de regio is het maken van enorme stropoppen. Dit verslag is niet compleet zonder ten minste één foto van dit verschijnsel. Bovendien is er veel wild te zien tijdens de tocht. Fotograferen is een ander ding, maar de ree, konijnen en hazen worden hier toch maar opgenomen.

Door de vele kronkels in de weg blijkt het een lange

etappe op een hele warme dag, al zorgt het bos tijdens het middelste deel van de wandeling wel voor schaduw. De laatste 8 kilometer gaat over een dijk waarop een spoorlijn heeft gelegen. Deze Boxteler Bahn verbond Vlissingen met Oberhausen. Na WOII is de klad er ingekomen en werd de verbinding tussen Nederland en Duitsland afgebroken.

In de tijd dat ik “het Duitse Lijntje” loop rijdt Nelleke met een bus uit Kleef Xanten in en neemt intrek in het hotel.

Hier en daar is er een boom omgefallen, zodat er wat klim en klauterwerk is, maar alles bij elkaar is het heerlijk lopen.

We ontmoeten elkaar echter niet daar, maar op een terrasje. Hoewel ik behoorlijk wat water mee had is alles op als ik de stad binnen loop en barst ik van de dorst. Dus de eerste stop is een plek waar men apfelschörle verkoopt.

Het middeleeuwse centrum van Xanten is oud, het stamt uit de 13^e tot 16^e eeuw. Het is een echte stad, want het heeft een kerk (de gotische Sint-Viktordom) en een molen (de Kriemhildmolen naar Hollands model, die op een oude stadstoren is gebouwd). Ook zijn er een aantal stadspoorten, waaronder de Klever Tor.

Nu is bijna alles gerestaureerd, maar dan heb je ook wat. Restauraties en onderhoud zijn natuurlijk duur. Ook al levert het toerisme op. Om een deel van de kosten te drukken is een aardige truc verzonnen: in de muur zit een "oude" deur. Daarachter is een dependance van het hotel gebouwd, en daar overnachten we!

We hebben zelfs de Romeinse kamer bij "Am Meerturm, Bahnhofstraße 6". Het hotel wordt gerund door Nederlanders, wat communicatie overzichtelijk maakt.

We kijken nog een beetje rond in de stad voor we eindigen bij een Italiaans restaurant op het marktplein. We krijgen

er een voortreffelijke maaltijd, al scoort ook dit laat-Romeinse personeel laag als het om klantvriendelijkheid gaat. 's Avonds breekt er noodweer los. Vlak voor het begint te regenen besluiten de kauftjes en roeken dat het een goed idee is om in de wind te gaan spelen, wat, met de storm, vanuit het raam in onze "vestingmuur" een spectaculair gezicht is.

Morgen gaan we naar het museum waarvoor Nelleke ook deze kant uit is gekomen. Nu genieten we van een goede hotelkamer.

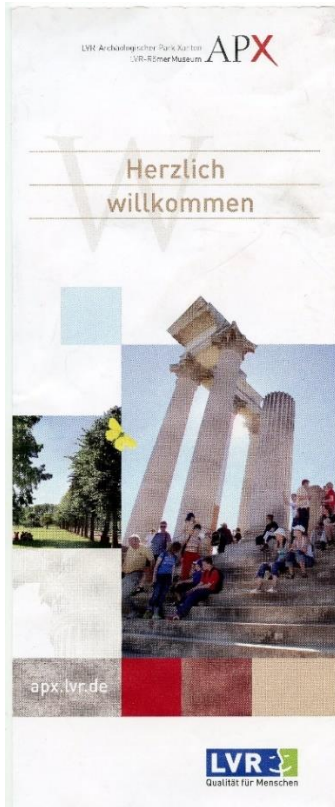
Omdat Xanten als plaats zeker de moeite waard blijkt hier eerst nog een overzichtspagina van de stad waar het Limespad eindigt.

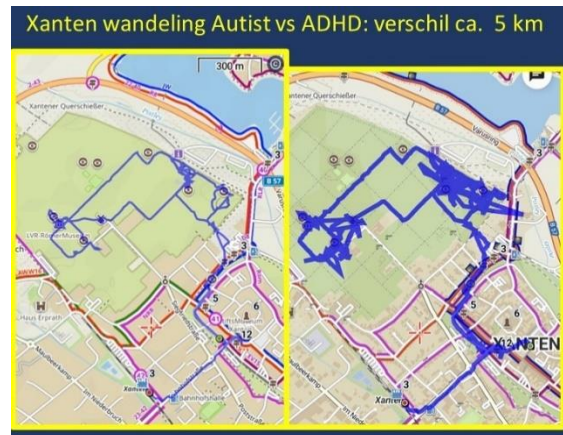

XANTEN, 10 JULI

Logische vraag is: “*Waarom Xanten als eindpunt van deze Romeinse Limes tocht?*” Wel hier was in het verleden Colonia Ulpia Traiana¹⁶ gevestigd. Gek genoeg is het oude Xanten naast de oude Romeinse stad gevestigd en niet er op. Er is dus veel ruimte om te onderzoeken. Dat doen ze al decennia. En ze hebben er een openluchtmuseum van gemaakt, direct het grootste van Duitsland.

Het kaartje van ons bezoek laat zien dat je er eenvoudig vele kilometers maakt.

De gebouwen bestaan voor het grootste deel uit reconstructies, maar wel gebaseerd op de onderzoeksresultaten. Op het terrein is aan het gegraveerd duidelijk te zien dat die onderzoeken nog steeds door gaan.

Onder de reconstructies zitten een bad, een tempel, een winkelstraat, een woonhuis en een arena. Die laatste is heel leuk uitgewerkt met veel info over de spelen in de catacomben van het complex. Allerlei verhalen over hoe verschillende combinaties van mens en dier elkaar zo naar mogelijk kunnen doden. Maar ook over de trainingen van de gladiatoren, een hologram van een beer en een vergelijking tussen uit de hand gelopen evenementen in de arena (met als voorbeeld Pompei) en hedendaagse voetbalhooligans.

Een enorme antieke bouwkraan laat zien hoe het amfitheater met enorme blokken kon worden gebouwd. En

uiteeraard is er een groot beeld van keizer Trajanus bij gezet.

Mocht je honger of dorst krijgen, dan kan je uiteraard terecht bij het museum-restaurant. Op een groot terrein als dit is dat een stuk wandelen, want er is er maar één. Die is gevestigd in/bij een oude molen op het terrein.

Op zich is dat wandelen helemaal niet erg, want hoewel je enorme grasvelden passeert met uitsluitend bordjes als “*hier stond de grootste tempel*” en “*daar was het enorme forum basilica*” kom je wel in een hele andere hoek van het terrein. En daar is een andere verzameling hoogtepunten.

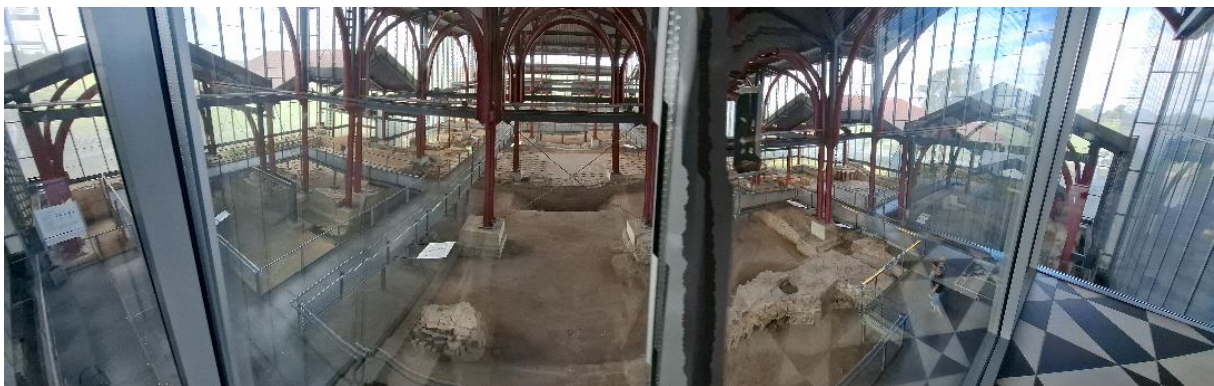
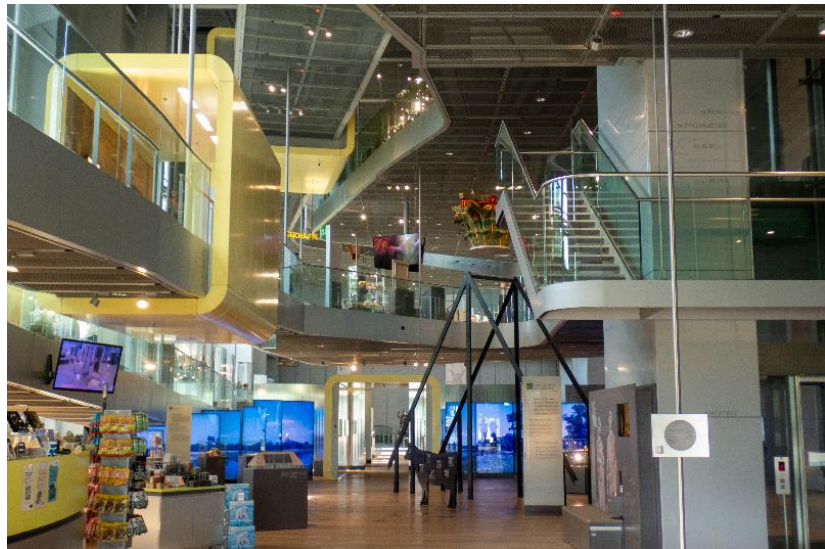
¹⁶ Naar Keizer Marcus Ulpius Traianus (Itálica, 53 - 117)

Het belangrijkste hoogtepunt is het enorme museum met prachtige vondsten, reconstructies. Met prima uitleg in Duits, Engels en Nederlands. Het museum is tegen de ruïne van het grote Romeinse badhuis aangebouwd.

Voor Nelleke is er de nodige informatie over kleding, naalden en stenen van spintollen. Voor mij is de uitgebreide samenvatting

van alles wat ik de laatste maanden tijdens dit LAW heb gezien meer dan de moeite waard.

Vlak bij het museum staan nog gebouwen over de Limes en een scheepswerf. Het Limes gebouw vertelt weinig nieuws, al wordt aangegeven dat je de oude Romeinse grens nog een heel eind verder Duitsland in kan volgen.

Tot slot is er een scheepswerf waar oude Romeinse schepen worden nagebouwd. Tijdens de etappes van het pad kom je natuurlijk langs het schip in de Meern en, als je iets omloopt, die in Woerden. Het maakt deze reconstructies des te leuker.

Dan lijkt er alleen nog een wandeling naar de uitgang van het park. Die gaat langs een leuke speeltuin, waar de jeugd Romeintje speelt, en langs de reconstructie van winkeltjes.

Daar besluiten de weergoden dat het tijd is voor een reprise van het noodweer van gisteren. Hoewel deze bui kort is, is het wel hevig. Dus bekijken we de gebouwtjes van de schoen- en de kleermaker wat uitgebreider voor we toch vertrekken richting hotel voor de achter gelaten bagage. En het centrum om nog wat te eten voor we aan terugreis beginnen.

Na een heerlijke pannenkoek met cantharellen rijden we soepel naar huis. Dit in tegenstelling tot de heenreis van Nelleke, waar de Politzei de bus aan de kant zette voor een controle van de "Ausweissen" wat een uur vertraging opleverde.

De vraag na 392 km is wat het eindoordeel is van LAW 16.

Daar kunnen we kort over zijn: de wandeling combineert op een perfecte manier lekker wandelen in afwisselende omgevingen met leuke feitjes uit de geschiedenis. Ook de extra stadswandelingen kunnen we aanraden.

Want laten we wel wezen, naast de 3 eeuwen Romeinse geschiedenis in Nederland is er ook veel uit de later eeuwen langsgelopen. Daarbij heeft de toepassing van de kreet "*internet is your friend*" enorm geholpen.

Enkele etappes zijn wat minder, maar meestal was het puur genieten, ook van de natuur. De Duitse uitnodiging om de grens verder langs de Rijn te vervolgen zit er voorlopig niet in. Het wandelen van andere Lange Afstand- en Streekpaden wel. Tenslotte is het kustpad LAW 5.3 nog niet af!

ROUTE EN AFSTANDEN

De volledige route, op basis info van Wandelnet.

Romeinse Limespad LAW 16		Totaal gelopen km:	392,3
Totalen in KM		350,5	378,2
Etappe	Van - naar in KM & link	Afstand planning	Afstand Reëel
1	Katwijk aan Zee - Leidsche Hout	14,9	
2	Leidsche Hout - Leiden, Lammebrug	11,7	26,4
X	Rondje Leiden	8	9,0
3	Leiden, Lammebrug - polder Westgeer	12,5	26,8
4	Polder Westgeer - Zwammerdam	16,9	14,3
5	Zwammerdam - Driebruggen	17,2	
6	Driebruggen - Woerden, Limesbrug	16	23,8
7	Woerden, Limesbrug - Amsterdam-Rijnkanaal (Utrecht)	18,3	27,0
8	Amsterdam-Rijnkanaal (Utrecht) - Fort bij Vechten	15,8	
9	Fort bij Vechten - Werkhoven	11,3	22,2
10	Werkhoven - Rijswijk	17,9	23,6
11	Rijswijk - Lienden	16,8	
12	Lienden - Wageningen, haven	15,9	31
13	Wageningen, haven - Heveadorp, Westerbouwing	19,8	18,3
14	Heveadorp, Westerbouwing - Arnhem, Meinerswijk	14,9	19,7
15	Arnhem, Meinerswijk - Bommel, de Pas	19	
16	Bommel, de Pas - Nijmegen, Keizer Trajanusplein	11,2	21,7
17	Nijmegen, Traianusplein - Duivelsberg, Berg en Dal	10,1	13,5
18	Voorburg - Leiden, Lammebrug	17,6	17,4
19	Berg en Dal - Xanten: 1. Kleve		24,4
19	Berg en Dal - Xanten: 2. Kalkar		19,7
19	Berg en Dal: 3. Xanten	64,7	25,8
X	Rondje Xanten		13,6
Nog te lopen		-27,7	
= dubbele etappe		Te lopen reëel:	0

LINKS

- [ANWB, het Limespad](#)
- [Betuwepad \(SP21\) van Wandelnet](#)
- [Boerenlandpaden, rond Zoeterwoude](#)
- [De Romeinen, Limes werelderfgoed](#)
- [Klompepaden, de site](#)
- [Maarten van Rossumpad \(LAW4\) van Wandelnet](#)
- [Marskramerpad \(LAW3\) van Wandelnet](#)
- [Pieterpad \(LAW 9\) volgens Wikipedia](#)
- [Romeinse Limespad \(LAW16\) van Wandelnet](#)
- [Romeinse Limespad van Frank](#)
- [Utrechtpad \(SP13\) van Wandelnet](#)
- [WandelDaar SP's en LAW's](#)
- [Wandelnet, de site](#)
- [Waterliniepad \(LAW17\) van Wandelnet](#)

ALLE LAW'S EN SP'S

Afstand wandelingen							
Nr.	Pad	Code	Van	Tot	Km	Reël	Aandacht voor
1	Pieterpad	LAW9.1	210621	90821	269	304	Type Wandelaars
2	Pieterpad	LAW9.2	260821	271021	510	561	Wat is LAW??
3	Trekvogelpad	LAW2	101121	170122	427	447	OV en afstanden
4	Waterliniepad	LAW17	90622	250822	347	367	
5	Kustpad	LAW5.1	50922	71123	216	205	Routes lopen
6	Betuwepad	SP21	201022	291122	148	168	Wat is een streekpad?
7	Utrechtse pad	SP13	111222	150323	194	213	Bunbun
8	Veluwe Zwerfpad	SP16	140223		377		SP vs Klompepad
9	Kustpad	LAW5.2	210323	280723	306	323	
10	Romeinse Limespad	LAW16	211123	100724	350	392	Wat is nodig voor LAW

FOLDER VAN CASTELLUM FECTIO

G. - Rond het hoofdgebouw liggen in het gras rode tegels die de hoeken aangeven van grotere en kleinere barakken. Deze zijn gebruikt door de soldaten als bewoning. Er leefde hier een legereenheid van zo'n 500 tot soms 1000 mannen. Verder werden de gebouwen gebruikt voor de opslag van diverse materialen, voeding, etc. In dit *castellum* is, waarschijnlijk in de 2e eeuw, ook sprake geweest van een ruitereenheid van ruim 500 man.

I. - Buiten het Castellum Fectio, lopend in de richting van parkeerplaats 'Bos Nieuw Wulven' ziet u ook nog enkele locaties in het terrein aangegeven.

Zoekplaatje

Zoek de bijgaande tekst in het terrein op:

H. - Op een aantal plaatsen ziet u op de betonwanden verzamelingen scherven en brokstukken van bouwkundig materiaal. Deze zijn gevonden bij lokale onderzoeken en het opbouwen van dit *castellum*. De eerste *castella* waren van hout gebouwd. Deze zijn in de geschiedenis meerdere malen beschadigd of vernietigd door brand of strijd. Bij een van de herbouwen is besloten het *castellum* in steen te gaan uitvoeren. Het had toen een grootte van 180 x 150 meter. De in hout gebouwde *castella* waren waarschijnlijk groter.

Puzzel

Bij de noordelijk poort is bijgaande inscriptie. Probeer de tekst te ontcijferen.

Tip:

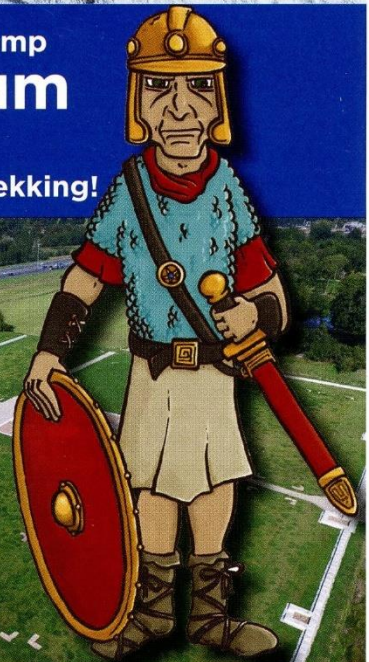
- Dit is de letter 'A':
- Dit zijn de letters 'N' en 'T' aan elkaar geschreven:

Romeins legerkamp

Castellum Fectio

Ga mee op ontdekking!

GENOMINEERD
UNESCO
WERELDERFGOED

Legerkamp

Castellum Fectio is ontstaan toen de Romeinen in de 1e eeuw van onze jaartelling de gebieden ten noorden van de Rijn wilden innemen. Oorspronkelijk werd deze versterking van de 'grens' tijdelijk gebruikt als uitvalbasis voor die gebiedsuitbreiding die uiteindelijk niet gelukt is. De grenslijn, zo'n eeuw later *limes* genoemd, werd daarmee ook de grens van het Romeinse Rijk in de Noordelijke gebieden.

Illustratie: Mikko Kriek

De Rijn was een linie die vijandelijke aanvallen bemoeilijkte en ook een eenvoudige manier

om gewenste goederen uit het zuiden aan te voeren. Vanaf het begin van de 1e eeuw is het van hout vervaardigde *castellum* zeker een zestal keren herbouwd.

Na 170 jaar is het fort opnieuw gebouwd maar dan met steen en tufsteen.

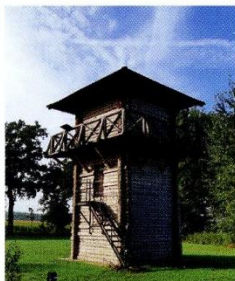
Kampdorp

Rondom dit *castellum* lag een groot kampdorp ook wel *vicus* genoemd, waar ambachtslieden materialen en producten voor zichzelf en de bewoners van het fort maakten. Te denken valt aan pottenbakkers, vleesrokerijen, ijzersmederijen en leerlooiers. Behalve de ambachtslieden woonden hier ook winkeliers, handelaren, militairen en vrouwen en kinderen.

Een militaire *vicus* heeft een sterke reguliere marktfunctie voor het achterliggende platteland, gestimuleerd door het aanwezige leger en zeker ook versterkt door de rivier de Rijn als aan- en afvoermogelijkheid.

De wachttorenen

Deze staat iets verder op het terrein en is nagebouwd. Op dit moment kan de wachttoren niet betreden worden.

Belangrijke aspecten van Fectio

- Een van de oudste versterkingen in Nederland;
- Het grootste *castellum* in Nederland;
- Het *castellum* dat ook een ruitersafdeling heeft gehuisvest;
- Een van rijkste vindplaatsen van Romeinse voorwerpen in Noordelijk Europa.

Romeinen expositie

Ontmoet een viertal bewoners van het *castellum* en de *vicus*: Fledimella, Victor, Crispinus en Valens. De verhalen van deze Romeinen vind je in Chambree 12 in het gebouw van het Waterliniemuseum in Fort bij Vechten.

Illustratie: Matt Baabij

Het einde

In het laatste deel van de 3e eeuw is het *castellum* door de Romeinen verlaten. Een belangrijke reden was het gebrek aan sturing vanuit Rome. Een gevolg van de verzwakking van het oorspronkelijke moederland. Hierna is dit *castellum* in verval geraakt.

Drie van de best bewaarde *castella* in Nederland liggen in en rond de Domstad. Naast Castellum Fectio zijn dat

DOMunder in hartje Utrecht en Castellum Hoge Woerd in De Meern (Leidsche Rijn). Met z'n drieën vormen zij een van de meest compacte clusters van forten in de Romeinse wereld.

Er staat in spiegelbeeld: LE(gio) 1 M(mervae) ANTO(nia) puzzel
Betekenis: Deze dakpannen zijn gemaakt door het 1e legioen dat is gewijd aan de godin Minerva met de bijnaam Antonia.

WATERLINIE MUSEUM

Castellum Fectio is onderdeel van het Waterliniemuseum Waterliniemuseum Fort bij Vechten
Achterdijk 12 - 3981 HB Bunnik - 030 - 65 65 285
info@waterliniemuseum.nl - www.waterliniemuseum.nl

A. - Het Castellum Fectio is vanaf Fort bij Vechten te benaderen over een (half)verharde weg, *Via Decumana*, die van Oost naar West door het *castellum* liep.

B. - Bij de verhoging van de grondwal ligt nu een goede trap naar boven. Hier was 2000 jaar geleden een toegangspoort. Hiervandaan kunt u in het *castellum* rechtdoor lopen naar het centrum.

C. - De opvallende, liggende witte stenen markeren de onderliggende locatie van het hoofdgebouw, *Principia* genoemd. Hier bevond zich het voorhof, de hal, *Basilica* en het vaandelheiligendom, *Aedes*. Verder zetelde hier de commandant, de administratie met medewerkers en hier was ook de opslag van belangrijke goederen, wapens etc. voor de militairen.

D. - Als u vanuit het hoofdgebouw naar het noorden gaat, komt u bij de Aanvalspoort. Voor het zicht vanuit de aanvalspoort is enige verbeeldingskracht nodig. In die tijd liep de Rijn aan de Noordzijde ter hoogte van de huidige snelweg A12. Deze rivier, die in die tijd sterk meanderde (kronkelde), was bij grote wateraanvoer wel 100 tot 150 meter breed. In 1938-1939 heeft een archeoloog aan deze kant van het fort beschoevingen gevonden. Dit is mogelijk

de plaats van een haven geweest.

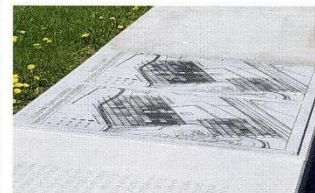
E. - Langs de buitenmuur loopt u naar de Westelijke poort, waarbij u restanten tegenkomt van gevonden bouwkundige resten van voormalige muren, maar ook nagedaakte gebruiksvorwerpen die tijdens de bouw gevonden zijn. Vooral bij de poort ziet u gereedschappen van boeren, en ook

gebruiksvorwerpen uit de keukens van bewoners uit het *Castellum*.

F. - Op enkele plaatsen zijn de vindlocaties aangegeven van zowel de aantallen scherven, als bouwkundige materialen. Dit geeft meer inzicht in het gebruik van het terrein binnen en buiten het *castellum* en in de aard van de bewoning. Het *castellum* was voor de lokale bevolking belangrijk. Zij waren leverancier van voedsel, kleding en andere materialen. En ze werkten als schoenmakers, smeden, etc. Verder woonden er in het dorp rond het *castellum*, de *vicus*, handelaren. Handel drijven was ook voor de Romeinen zeer belangrijk.

Verlaat de winkel en sla linksaf. Kijk voor vertrek nog even bij de gevangenis aan het einde van de gang.

11 Gevangenis

Sinds de 19de eeuw is hier een gevangenis ingericht met een spijkerplafond. Het verhaal gaat dat je het plafond met een mechanisme kon laten zakken om gevangenen te martelen. Of op deze plaats écht mensen gevangen hebben gezeten, is niet bekend, maar een mechaniek om het plafond te laten zakken is nooit aangetroffen! Vóór de 19de eeuw was er een gevangenis onderin de aangrenzende toren. In deze kelder was het slecht toeven, aangezien deze zo laag ligt dat bij hoge waterstanden het grachtwater de gevangene "tot aan de lippen kwam".

Op een donkere avond in november 1703 sluipt stilletjes Jan Eli over de brug en door de poort van het kasteel. Omdat hij er enkele weken als knecht heeft gewerkt, weet hij precies hoe het ertoe gaat.

Hij houdt zich schuil tot de knechten gaan eten, steelt hun kleding en verbergt zich op de zolder van het brouwhuis. Als de knechten slapen, vlucht hij met zijn buit naar een schuur waar hij zijn Anne Marie slapend aantreft in een oude calèche. Zo worden ze gevonden door de bestolen knechten. Jan Eli wacht zijn proces af in de gevangenis onder de toren en Anne Marie komt zolang in de boeien.

Op de binnenplaats van het kasteel vindt de rechtspraak plaats en wordt de straf voltrokken. Schepenen en rechter zitten er achter een tafel met een fluwelen kleed en er is een schandpaal opgericht. Jan Eli wordt gezeseld en Anne Marie moet de straf aanzien. Een teken van de graaf van Aldenburg maakt een einde aan de zweepslagen.

Hartelijk dank voor uw bezoek aan ons kasteel. Hopelijk mogen we u weer verwelkomen op dit kasteel of op een van de zes andere opengestelde kastelen van Geldersch Landschap & Kasteelen.

Meer dan 150 prachtige natuurgebieden, kastelen en landgoederen in Gelderland zijn aan de zorg toevertrouwd van Geldersch Landschap & Kasteelen. Met uw steun kunnen we Gelders erfgoed behouden en beheren, zodat iedereen er nu en in de toekomst van kan genieten. Donateur worden? Kijk dan op www.glk.nl

© GLK, 2024

Van harte welkom in

Kasteel Doorwerth!

De rijke geschiedenis van kasteel Doorwerth omvat meer dan zeven eeuwen. De rondgang door het kasteel leidt langs verschillende ingerichte vertrekken en expositiezaalen.

De gewelven

De gewelvenkelder, die tijdens een overstroming van de uiterwaarden rond het kasteel vol water kan lopen, was in de 13de eeuw de keuken van de nog kleine zaalburcht. In de kelder vind je nog de originele ronde waterput.

In tijden van belegering moesten er op het kasteel voldoende voorraden zijn om iedereen te voeden. In 1794 staken Franse troepen de rivieren over en trokken al plunderend door de omgeving. Ook deserterende soldaten die aan de kant van de Republiek streden, zwierven uitgehongerd door de streek. Op een avond benaderden zo'n 100 hongerige en verwilderde soldaten het kasteel, dat op dat moment slechts door drie man kon worden verdedigd. Huismeester Windt bedacht een list, stuurde de mannen richting herberg en liet brood, brandewijn, kaas, haring, appels, peren en uien aanrukken. De vertraging was net voldoende om gewapende ondersteuning van de dorpelingen te krijgen. Kort daarna arriveerde een regiment van de Oranjetroepen van 237 man onder leiding van de kleinzoon van Charlotte Sophie Bentinck, vrouwe van Doorwerth. Voor korte tijd ontmoetten enkele militaire hoofdrolspelers in de strijd tegen de Fransen elkaar op Doorwerth. Een deel van de manschappen bleef met 25 paarden op het kasteel achter. Ook de gewonde officieren werden er verzorgd. Al deze monden moesten wel een half jaar worden gevoed, wat het landgoed en de kas behoorlijk uitputte.

1 De keuken

De keuken is hier sinds het einde van de 14de eeuw gevestigd. De huidige inrichting is 19de-eeuws. De bakoven, het ingebouwde ijzeren fornuis en het warmwaterreservoir zijn uit de tijd van J.A.P. baron van Brakell.

De keuken is altijd het hart van de huishouding geweest. Hier bevond zich alles wat voor de bewoners van belang was: water en vuur en daarnaast alle middelen om voedsel en dranken te bereiden of om groenten, fruit en vlees voor de winter te bewaren.

Loop via de muurtrap naar de zaal.

2 De zaal

Kasteel Doorwerth was in de 13de eeuw een woontoren ter grootte van deze zaal. De toegang bevond zich toen op de plek van de huidige nis met het harnas. In deze zaal werd gewoond, geslapen en gegeten door de kasteelheer en zijn huishouding. In tijden van nood was het een toevluchtsoord, in perioden van rust een ruimte voor ontvangsten, partijen en vermaak. De schouw bevat het wapen van de heerlijkheid Doorwerth en de wapens van vroegere kasteelbewoners Daem Schellart van Obbendorf en Walrave van Voorst.

In 1672 trokken Franse troepen plunderend door de omgeving. Het kasteel bood onderdak aan huislieden, ingezetenen en hun beesten! Eventuele schade aan kasteel, vuurplaats, stallen, hoven, ramen, vensters, daken en vloeren moest wel worden betaald, zo bepaalde de zaakwaarnemer, ook wel richter genoemd, die handelde in naam van Anton I graaf van Aldenburg. Blijkbaar viel de schade achteraf mee, maar de vervuiling niet.

Op 4 juli 1674 riep de richter van de Heerlijkheid Doorwerth en Heelsum de ingezetenen op de kamers schoon te maken. Een ieder werd geordonneerd een dochter of dienstmaagd met een goede bezem naar het kasteel te sturen om de kamers gangen en trappen van boven naar beneden schoon te maken. Kisten en kasten moesten op elkaar gestapeld tegen de muren worden gezet en deuren en vensters geopend om goed te luchten!

Ga het trapje op naar de bedkamer.

3 De bedkamer

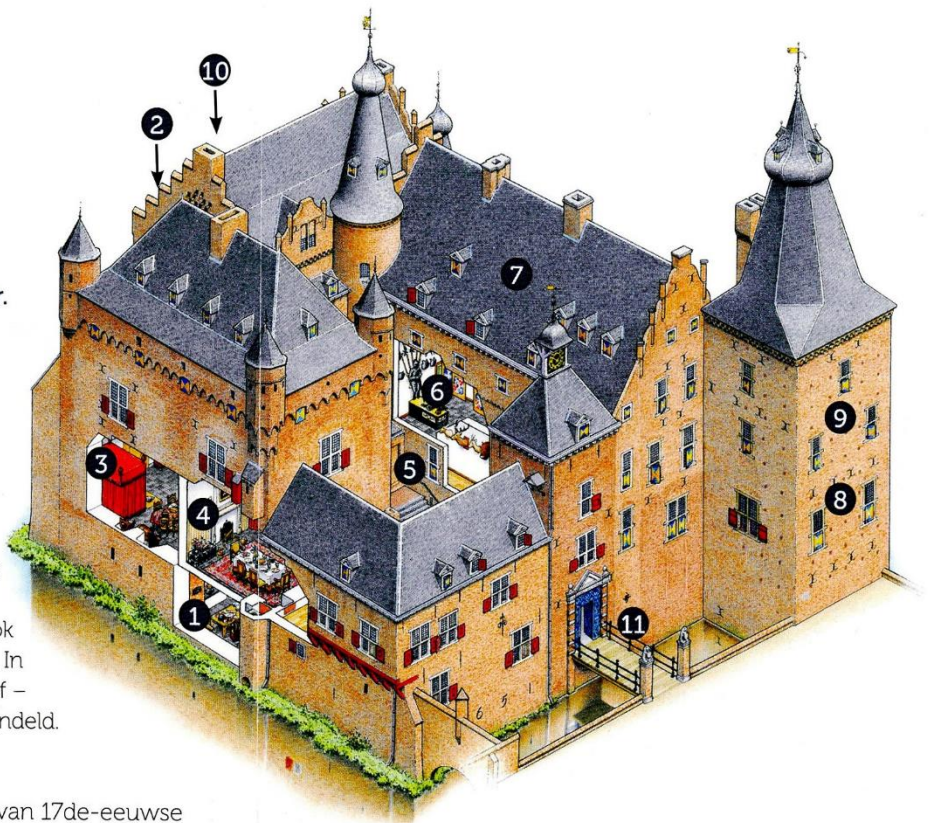
Omstreeks 1400 werd het kasteel uitgebreid, waardoor de omvang bijna verdubbelde. Deze ruimte is ingericht op basis van 17de-eeuwse schilderijen. Het bed is naar oude afbeeldingen nagemaakt. In de vroege middeleeuwen was het nog gebruikelijk dat kasteelheer, familie en leden van de huishouding de ruimte deelden; later trok de familie zich terug in privé-vertrekken. In deze kamer ontving de kasteelheer en/of –vrouwe gasten en werden zaken afgehandeld.

4 De eetkamer

De eetkamer is ook ingericht op basis van 17de-eeuwse schilderijen. Het behangsel is een replica gebaseerd op een beschrijving van de inboedel uit 1681. Met een behangsel aan de muur pronkte de eigenaar niet alleen met kostbaar textiel, het behang was ook bijzonder functioneel voor het weren van tocht en kou. De tafel is gedekt voor bezoek. In de 18de eeuw werd het steeds gangbaarder om de maaltijd af te sluiten met een vermaak als kaarten, muziek of schaakspel.

In 1779 werd Charlotte Sophie Van Aldenburg-Bentinck (1715-1800) de bezitster van kasteel Doorwerth na een jarenlange strijd tussen haar en haar ex-man Willem Bentinck (1704-1773). Zij verbleef slechts zelden op kasteel Doorwerth en liet alle zaken waarnemen door een rentmeester en een huismeester. Zij was een eigenzinnige persoonlijkheid, reisde veel, verbleef aan diverse vorstenhoven en onderhield een hechte vriendschap met de beroemde schrijver Voltaire.

Op basis van bewaard gebleven correspondenties, schreef Hella Haasse het bekende boek *Mevrouw Bentinck; Onverenigbaarheid van karakter & De Groten der aarde*.

Loop het trapje af naar de hal.

5 De hal

In deze ruimte is de 16de-eeuwse ronde traptoren goed zichtbaar. Door de bouw van deze toren werd de oorspronkelijke hoofdingang afgesloten. Sindsdien bevindt zich hier de hoofdingang van het kasteel.

Steek nu de gang over naar de wapenkamer.

6 De wapenkamer

In deze ruimte brengen voorwerpen de militaire functie van het kasteel in beeld. Er liggen enkele replica's van wapenuitrusting. Op de vaandels staan familiewapens van de geslachten die ooit Doorwerth bewoonden.

7 De zuidvleugel

In de zuidvleugel bevinden zich de vertrekken die zijn ingericht met vaste exposities over de geschiedenis van het kasteel, de jacht en de bosbouw. Deze drie thema's zijn met behulp van kleuren duidelijk herkenbaar:

- geschiedenis kasteel: **blauw**
- geschiedenis jacht: **bruin**
- geschiedenis bosbouw: **groen**

Loop links naar de hoek om de torenkamer te bekijken.

8 De torenkamer

De grote toren van het kasteel werd gebouwd in de 15de eeuw. In 1684 stichtte Charlotte Amélie hertogin de La Trémoille hier een kapel in. In de Tweede Wereldoorlog sneuvelde de toren, maar bij de laatste restauratie (1946-1983) is hij geheel herbouwd.

Charlotte Sophie van Aldenburg-Bentinck (1715-1800) bracht de laatste jaren van haar leven door in een vijfkamerwoning in Hamburg. Ze was oud en ziek en ondanks het bezit van drie kastelen (Doorwerth, Varel en Kniphausen) ook verarmd.

Europa werd in deze tijd door onlusten geteisterd. De gevolgen van de Franse Revolutie waren overal merkbaar. In Hamburg zocht de op drift geraakte adel een veilige plek. Ontheemd kwamen deze mensen, die in eigen land alles achterlieten, bij Charlotte Sophie samen.

Dagelijks dineerden er wel dertig personen. Tijdens één van die maaltijden reikte de oude gravin plechtig een bijzonder beladen geschenk uit: een medaillon met daarin een haarlokje van de onthoofde Franse koningin Marie Antoinette, een symbool van al het geleden onrecht. Ze had het gekregen van haar Doorwerthse huismeester Windt die, vermoord als pruikenmaker, in Parijs was geweest om haar zaken te behartigen.

Loop de expositieruimte uit, sla links af en ga met de trap naar boven. Ga bij de eerste deuropening links. Loop rechts naar de hoek om de herenkamer te bekijken.

9 De herenkamer

Het kasteel functioneerde zelf ook als een groot boerenbedrijf met productie van akkerbouwgewassen, vlees, groenten, fruit en hout. De inkomsten bestonden uit pacht-gelden en uit de verkoop van onder meer hooi, riet, hout en fruit.

De kasteelheer had verplichtingen op het gebied van veiligheid, onderhoud, onderwijs en rechtspraak. Voor de uitvoering van het beheer werd een zaakwaarnemer benoemd, de richter. Daarnaast waren er een rentmeester, een huismeester en een jager/jachttopziener. Zo bleef het kasteel "als bedrijf" óók in functie als de eigenaren langere tijd afwezig waren.

In 1783 werd mr A.O.F. Bomble Vatebender aangesteld als rechter van de hoge en vrije heerlijkheid Doorwerth. In de daarop volgende jaren bleek dat hij zijn eigen rechten minstens zo belangrijk vond als die van de heerlijkheid. Er volgden conflicten met de toenmalige eigenaresse, Charlotte Sophie Bentinck. Dit leidde tot een langdurig proces met verontwaardigde verklaringen van beide partijen. Om zijn betoog kracht bij te zetten, liet Bomble Vatebender een overzicht van uitgaven en ontvangsten publiceren die hij had bijgehouden in de periode 1782-1784. Deze opsomming van feiten geeft duidelijk aan hoe veelomvattend het beheer van een landgoed kan zijn.

Vanaf hier leidt de route door diverse expositieruimten. Volg voor de rest van de route de pijlen.

10 Expositiezalen en Museum Veluwezoom

In deze zalen worden wisselende exposities getoond en de collectie van Museum Veluwezoom.

Volg de wenteltrap helemaal naar beneden.

U kunt hier linksaf via de entreebalie naar de winkel en richting uitgang.

De winkel

Met een aankoop van een souvenir in onze kasteelwinkel draag je bij aan de instandhouding van onze kastelen.

